

2002

Hospitalitas en de aanwezigheid van leken in de middeleeuwse premonstratenzer kloosters

Workgroup on Norbertine History in the Low Countries

Follow this and additional works at: https://digitalcommons.snc.edu/werkgroep_norbertijner

Recommended Citation

Workgroup on Norbertine History in the Low Countries, "Hospitalitas en de aanwezigheid van leken in de middeleeuwse premonstratenzer kloosters" (2002). *Workgroup on Norbertine History in the Low Countries. Proceedings of their meetings.*. 12. https://digitalcommons.snc.edu/werkgroep_norbertijner/12

This Book is brought to you for free and open access by the Center for Norbertine Studies at Digital Commons @ St. Norbert College. It has been accepted for inclusion in Workgroup on Norbertine History in the Low Countries. Proceedings of their meetings. by an authorized administrator of Digital Commons @ St. Norbert College. For more information, please contact sarah.titus@snc.edu.

**Hospitalitas
en de aanwezigheid van leken
in de middeleeuwse
premonstratenzer kloosters**

Hospitalitas
en de aanwezigheid van leken
in de middeleeuwse
premonstratenzer kloosters

Deze bundel kwam tot stand naar aanleiding van de twaalfde contactdag van de
Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden
op zaterdag 20 april 2002 in Delft

Redactie: H. Janssens

D/2002/0942/4

Besteladres:
H. Janssens, Abdijstraat 1, B-3271 Averbode
h.janssens@abdiuverbode.be

Inleiding

In 1252 — in 2002 juist 750 jaar geleden — is voor het eerst sprake van een gasthuis in Delft. Dit gasthuis was nauw verbonden met het juist voordien gestichte norbertinessenklooster Koningsveld, hoewel het niet bij het klooster maar binnen de stadsmuren stond. Deze verjaardag was mede aanleiding voor de keuze van Delft als plaats van samenkomst voor de twaalfde contactdag, ook al zijn er van het klooster en van het gasthuis bovengronds geen materiële sporen meer aanwezig en zijn Koningsveld en Delft vandaag bijna niet meer gekend als premonstratenzer locaties.

Vooreerst brengt Johanna Maria van Winter een inleiding over wat we in de Middeleeuwen onder een 'gasthuis' moeten verstaan, met het verschil tussen verzorging van passanten en bedlegerige zieken, en die beide soorten verzorging weer in tegenstelling tot de medische behandeling van zieken.

Vervolgens behandelt Gerrit Verhoeven de geschiedenis van het norbertinessenklooster Koningsveld en het gasthuis. Via zijn belangen in het Delftse gasthuis had het nochtans besloten klooster een stevige voet aan de grond in de lekenwereld. De gehele middeleeuwse periode door vond strijd plaats tussen het stadsbestuur en Koningsveld, met als inzet de zeggenschap over het gasthuis. Deze twist werd pas definitief beslecht in het voordeel van de stad tijdens de Opstand, als Koningsveld te gronde ging.

In de derde bijdrage wordt dit concrete voorbeeld van samenwerking tussen religieuzen en leken opengetrokken naar een meer algemeen beeld over de plaats van leken in de middeleeuwse premonstratenzer orde. Aanvankelijk wilde deze immers terugkeren naar het model van de jong Kerk ten tijde van de apostelen, zij het met een quasi-eremietische levenswijze. Deze spirituele houding, die we ook terugvinden in de bewaarde normatieve bronnen, wordt vergeleken met concrete voorbeelden en met het bouwplan van de abdij van Arnstein. Vanaf het einde van de twaalfde eeuw zal de orde haar keuze voor de afzondering afzwakken. Dit om verschillende redenen. Aldus kunnen in de beginperiode van de orde allerlei groepen van leken worden onderscheiden die meer of minder met de abdijsgemeenschappen verbonden waren. Over dit onderwerp bestaat voor de premonstratenzer orde nog nauwelijks algemene literatuur. Eerst moet nog het onderzoek worden verricht naar sporen van deze leken in de beginperiode van de verschillende abdijen, ook voor de Nederlanden. Daar Bruno Krings dit onderzoek reeds voortreffelijk heeft gedaan voor de abdij van Arnstein an der Lahn, ook de abdijen in de buurt ervan kent en bovendien vertrouwd is met de ontwikkeling van de premonstratenzer wetgeving in de beginperiode, werd hem gevraagd om vanuit zijn onderzoeksresultaten over dit nog nauwelijks onderzochte onderwerp een inleiding te verzorgen.

De Werkgroep dankt de verschillende sprekers omdat dankzij hun inspanning en onderzoek een belangrijk maar minder gekend facet van de premonstratenzer orde in de Middeleeuwen voor het voetlicht kon worden gebracht. Dank ook aan de deelnemers waarvan een aantal van ver naar Delft was gekomen.

Hospitalitas — Gastverzorging of ziekenzorg?

Johanna Maria van Winter

Gastvrijheid was een deugd die in de Middeleeuwen hoog stond aangeschreven, maar wat moeten we er precies onder verstaan? Kloosters hadden de plicht om pelgrims en andere doortrekkende reizigers op te vangen, en ook in de steden ontstonden sinds ongeveer de twaalfde eeuw gasthuizen. Toch was het een sobere verzorging die men er kreeg: een dak boven het hoofd, een matras om de nacht door te brengen, en wellicht enig eten en drinken of gelegenheid om zelf iets klaar te maken. Ook was er vuur om zich aan te warmen. De gewone gasten, die in de zogenaamde beyaard of baaierd logeerden, bleven nooit langer dan een paar dagen en nachten op dezelfde plaats en trokken dan weer verder¹. Zij moeten wel worden onderscheiden van de eregasten die met enige regelmaat in sommige ordenshuizen neerstreken en daar aan de tafel van de abt of de prior werden onthaald. Zo verkoos graaf Floris V van Holland aan het einde van de dertiende eeuw het Catharijneconvent van de Johannieters in Utrecht als zijn favoriete logeeradres, waarheen hij ook een hele inboedel aan kleding en serviesgoed op reis meenam. Uit dat huis aan de Catharijnesingel, op de plaats van het latere Vredenburg, reed hij uit voor de valkenjacht die hem in 1296 noodlottig zou worden. Van zijn achtergelaten bezittingen maakte de balijer van dat convent niet veel later een inventaris op².

Eregasten hadden hun gasthuis begiftigd met goederen of privileges en waren dus een uitzondering, maar de gewone gasten waren in het algemeen minvermogend en konden geen herberg betalen en ook geen onderdak krijgen bij familie of vrienden in de buurt. Als zij onderweg ziek werden, was er meestal geen adequate verzorging te vinden en zeker geen medische behandeling. Kwamen zij te overlijden, dan moesten ze natuurlijk wel fatsoenlijk en liefst in gewijde grond worden begraven; het Utrechtse Catharijneconvent had daarvoor het 'ellendige kerkhof' aan de overkant van de Catharijnesingel, maar dit convent had dan ook bij uitzondering al vroeg een echt ziekenhuis.

De behandeling van zieken was in christelijk West-Europa gedurende vele eeuwen kennelijk een moeilijk punt. De mensen voelden zich machteloos om zelf in geval van ziekte handelend op te treden, en eigenlijk stonden ze zich dit zelf ook niet toe: genezen was de taak van God, Christus en de heiligen, niet van gewone mensen. Het is ook verhelderend om te beseffen dat het epitheton *Salvator* voor Christus een verlatinisering is van het Griekse *Soter*, redder, wat een bijnaam van de god Asklepios was, die in Epidauros en elders werd vereerd wegens zijn geneeskraft³. De rol van gewone stervelingen was hoogstens een ondersteunende: de zieke op zijn matrasje naar de waterbron dragen, of met bidden en vasten de hemelse machten gunstig stemmen, opdat deze zich tot genezend behandelen zouden laten vermurwen. Verder viel ook het bezoeken van zieken binnen de mogelijkheden van gewone mensen.

¹ Zie voor een overzicht van de situatie in de Nederlanden: J.A. Kossmann-Putto, 'Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (afgekort: *AGN*), 2 (Haarlem 1982), 254-267, met literatuur op 546-547; G. Marechal, 'Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden', in: *AGN* 2, 268-280, 547-548; en J.A. Kossmann-Putto, 'Armen- en ziekenzorg in de middeleeuwen: verschillen tussen oost en west', in: *Overijsselse Historische Bijdragen* 100 (1985), 7-22.

² G.C. Labouchère, 'Een inventaris van goederen die graaf Floris V te Utrecht kort voor zijn vermoording heeft achtergelaten', in: *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1933, p. 48-69.

³ Zie over Asklepios en zijn verering in Epidauros en andere heiligdommen onder meer: W.A. Jayne, *The healing Gods of Ancient Civilizations* (New York 1962); p. 293 over het epitheton 'saviors' voor Asklepios en Hygieia.

Ziekenbezoek behoorde tot de bijbelse werken van barmhartigheid, waarvan Christus had gezegd dat wie deze dingen aan de minste van zijn broeders had bewezen, hij ze ook aan Hem bewezen had (Mattheus 25:31-41). Bij het Laatste Oordeel zouden de barmhartigen als schapen aan zijn rechterhand worden geplaatst, tegenover de onbarmhartigen als bokken aan zijn linkerhand. Zo was ziekenbezoek een morele opdracht, die spirituele verdiensten meebracht. Opmerkelijk is dat in deze bijbeltekst niet wordt gesproken over de verpleging, laat staan de behandeling van zieken; dit heeft tot gevolg gehad dat in de christelijke ziekenzorg van de Middeleeuwen de nadruk lag op de geestelijke verzorging in de vorm van biechtgesprekken en toediening van sacramenten.

In de door moslims gedomineerde wereld van het Nabije Oosten golden echter andere prioriteiten, waarbij vooral de geschriften van de Griekse artsen Hippokrates (ca 400 voor Christus) en Galenos (tweede eeuw na Christus) maatgevend waren. Artsen beschouwden zich in Griekenland als nazaten van Asklepios, die met diens goddelijke geneeskracht waren begiftigd en in heiligdommen zoals Epidauros dan ook in de gedaante van priesters behandelend konden optreden⁴.

De teksten van Hippokrates en Galenos werden uit het Grieks in het Syrisch en vervolgens uit het Syrisch in het Arabisch vertaald en leverden de grondslagen voor de opvattingen over ziekte, gezondheid en de medische behandeling tot behoud en herstel daarvan in de islamitische wereld. Hierbij lag de nadruk dus niet op het ziekenbezoek en de geestelijke verzorging, maar op de concrete diagnose en de medische behandeling⁵. Juist de Syrische vertalers van deze geschriften waren veelal christenen, en zo kon het niet uitblijven of ook de christenen uit West-Europa, die als pelgrims of handelaars en vervolgens ook als kruisvaarders naar Klein-Azië trokken, ondergingen vroeg of laat de invloed van deze denkwijze en praktijk.

Er bestond sinds het midden van de elfde eeuw in Jeruzalem een hospitaal-broederschap, gewijd aan Johannes de Doper, die was gesticht door kooplieden uit Amalfi in Italië en bedoeld voor de verpleging van hun zieke stad- en landgenoten in het Heilige Land. Deze broederschap werd gevormd door benedictijner monniken en nonnen, want er bevonden zich ook zusters onder de verplegers. Hun kleine ziekenhuis stond niet ver van de Heilige Grafkerk binnen de muren van Jeruzalem. Tijdens de eerste kruistocht (1096-1099), waarbij Jeruzalem door de christenen werd veroverd ten koste van veel vergoten bloed, wekte dit huis de bewondering en dankbaarheid van vele kruisridders, die het vervolgens met goederen in de vorm van grondbezit gingen begiftigen. Over de organisatie die nodig was om deze goederen, verspreid over Europa, rendabel te maken voor dit goede doel, zullen we nu niet spreken, maar ze resulteerde in elk geval in een stroom van inkomsten. Voor een deel werden deze gebruikt voor de stichting van gasthuizen ter plaatse van de goederen, maar voor het overgrote deel werden ze bestemd voor het onderhoud van het hospitaal in Jeruzalem, dat aanzienlijk werd vergroot en in de loop van de twaalfde eeuw plaats ging bieden aan tweeduizend patiënten per jaar.

Hier vormde zich het hoofdkwartier van een groepering die geleidelijk het karakter van een orde kreeg, eerst nog alleen bestaande uit geestelijken, vooral mannen, maar sinds ongeveer 1130 ook uit ridders. Dezen functioneerden oorspronkelijk niet als leden van

⁴ Jayne, *Healing Gods*, pp. 273-276.

⁵ Zie bv. Donald Campbell, *Arabian Medicine and its influence on the Middle Ages. Origin and development of Arab medical science and its subsequent cultivation among the Arabistae of the Latin West* (2 delen, London 1926; reprint in 1 deel, Amsterdam 1974); — Max Meyerhof, *Studies in medieval Arabic Medicine: Theory and Practice*, ed. by Penelope Johnstone, Variorum Reprints 1984 (Collected Studies 204); — Franz Rosenthal, *Science and Medicine in Islam. A collection of essays*. Variorum Reprints 1991 (Collected Studies 330); — M. Ullmann, *Islamic Medicine*. Edinburgh 1978.

de orde, maar als gastridders, die dienden ter bescherming van de geestelijken en de zieken. Tussen 1125 en 1130 werden zij echter als leden in de orde opgenomen en kregen alras ook eigen militaire taken. De hospitaal-broederschap onder de regel van Benedictus werd aldus omgevormd tot een geestelijke ridderorde met de regel van Augustinus. De benedictijnse 'stabilitas loci' was immers niet geschikt voor deze ridders, terwijl de regel van Augustinus in alle opzichten flexibeler was.

Het accent bleef in deze ridderorde liggen op de ziekenzorg, hetgeen ook in de opeenvolgende regels of statuten weerspiegeld werd. Maar daarin blijkt zich nu juist in de loop van de twaalfde eeuw een opmerkelijke verschuiving te hebben voorgedaan. In de eerste regel, ongedateerd maar uitgevaardigd onder grootmeester Raymond du Puy (1125-1153), staat over de zieken in artikel 3 dat een priester in een wit gewaad hen moet bezoeken met de hostie eerbiedig in zijn handen, voorafgegaan door een diaken, een subdiaken of een acoliet met een lantaarn met een brandende kaars en een spons met wijwater. In artikel 16 wordt verder nog bepaald dat een zieke die nieuw wordt opgenomen, eerst moet biechten en ter communie gaan en dan in een bed moet worden gelegd en dagelijks als een heer moet worden gevoed voordat de broeders zelf gaan eten; iedere zondag moet in dat huis uit de Brieven en het Evangelie worden gezongen en moet het huis in een processie met wijwater worden besprenkeld⁶. Over medische behandeling en details van lichamelijke verzorging wordt hier niets gezegd.

In de tweede regel, uitgevaardigd in 1182 onder grootmeester Roger de Molins, is dit anders: daarin wordt bepaald dat er vier geleerde medici in dienst van de armen in het hospitaal te Jeruzalem zullen worden aangesteld, die de hoedanigheden van de urines en de verschillende ziekten kunnen onderscheiden en die de zieken raad kunnen geven voor de bereiding van medicijnen [2]. Verder wordt bepaald dat er maten zullen worden vastgesteld voor de lengte en breedte van de bedden en dat ieder bed een eigen matras en twee schone lakens moet hebben [3], en voorts dat de zieken pelsmantels, laarzen en wollen capuchons ter beschikking moeten krijgen om naar het toilet te gaan [4], te weten een stel per twee personen [pars secunda, 2]. Opmerkelijk is ook de bepaling dat er wiegjes moeten zijn voor de baby's van vrouwelijke pelgrims die in het ziekenhuis zijn geboren, zodat die zuigelingen apart kunnen liggen en geen last van hun moeder hebben [5]. Verder neemt het ziekenhuis ook kinderen op die door hun ouders zijn verworpen (te vondeling gelegd) [pars secunda, 3]. Daarnaast blijkt er een vorm van wijkverpleging te bestaan, want door het Generaal Kapittel is de bepaling toegevoegd, dat in elke straat waar zieken thuis liggen, negen *servientes* naar hen toe zullen worden gezonden om hun voeten en hun hoofd te wassen, hen met doeken af te drogen en hun bed op te maken, en eten en drinken voor hen te bereiden⁷. In de bevestiging van deze statuten door paus Lucius III uit 1184 of 1185 wordt dit alles samengevat met de vaststelling dat er in het ziekenhuis altijd vier medici en evenveel chirurgijns moeten zijn, aan wie de dingen die voor de zieken nodig zijn, ter beschikking worden gesteld⁸. In de ogen van deze paus leggen de statuten van de Johannieten dus nadruk op de behandelende functie van hun ziekenhuis, meer nog dan op de verplegende taak die eruit valt af te lezen.

In het begin van de twaalfde eeuw, toen de hospitaal-broederschap van Sint Jan nog geen ridderorde was maar wel reeds bezittingen in West-Europa had verworven, werd er waarschijnlijk ernst gemaakt met de verplichting tot ziekenverzorging in nieuwe vestigingen. Paus Paschalis II noemde in zijn bul van 1113, waarin hij de orde onder zijn bescherming nam⁹, de volgende plaatsen met *xenodochia sive ptochia* in het

⁶ J. Delaville le Roulx, *Cartulaire général de l'Ordre des Hospitaliers de St. Jean de Jerusalem*, 4 volumes, Paris, 1894-1906; I nr. 70 [1125-1153].

⁷ *Ibidem*, I nr. 627, dd. 14 maart 1182.

⁸ *Ibidem*, I nr. 690, dd. 4 november 1184 of 1185.

⁹ *Ibidem*, I nr. 30, dd. 15 februari 1113.

Westen onder leiding van de hospitaal-broederschap: St Gilles, Asti, Pisa, Bari, Otranto, Tarente en Messina. Nu hoeven de woorden *xenodochia sive ptochia* strikt genomen niet op ziekenzorg te slaan, want ze betekenen letterlijk 'huizen waar vreemdelingen of bedelaars worden opgevangen'; maar in het Griekse taalgebied van het Byzantijnse Rijk werden onder *xenodochia* in de praktijk toch ziekenhuizen verstaan en wellicht wist de paus geen beter woord daarvoor.

In Noordwest-Europa waren dergelijke ziekenhuizen voorlopig echter nog toekomstmuziek en werd ook in latere vestigingen van de Johanniter orde de plicht tot gastvrijheid jegens vreemdelingen en armen gewoonlijk versmald tot het opnemen van passanten, dus niet meer van bedlegerige zieken. Het Catharijneconvent in Utrecht vormde daarop een uitzondering met zijn ziekenhuis met 24 bedden voor lijders aan alle ziekten, zelfs de pest, met uitzondering alleen van lepralijders¹⁰. In de zestiende eeuw waren daar ook artsen en chirurgijns werkzaam, maar dat betekent niet dat dit in de tijd van zijn stichting, vermoedelijk al in 1122, reeds het geval was. Toen volgde dit ziekenhuis, naar we mogen aannemen, de eerste regel van zijn orde. Of het in 1182 ook meteen de tweede regel is gaan volgen, blijft een open vraag. Ziekenzorg was immers in principe voor westeuropese christenen een zaak van ziekenbezoek, vervolgens van ziekenverpleging en pas veel later van medische behandeling. Wel noemde men een gasthuis ook wel een hospitaal, zoals bijvoorbeeld de Johanniter commanderij in Sneek, die 'Hospitael' heette hoewel er alleen maar een gastenverblijf was. Gastverzorging of 'hospitalitas' was dan ook een algemene term, die in de praktijk meestal geen ziekenzorg inhield maar alleen onderdak voor passanten.

¹⁰ P.Q. Brondgeest, *Bijdragen tot de geschiedenis van het gasthuis, het klooster en de balije van St. Catharina der Johanniter-riders en van het Driekoningengasthuis te Utrecht*, Hilversum, 1901, p. 6, 100, 104.

Koningsveld en het Gasthuis van Delft

Gerrit Verhoeven

Iets ten zuiden van de stad Delft lag in de Middeleeuwen het klooster Koningsveld. Het was een proosdij voor vrouwen, behorend tot de orde van Prémontré, onder paterniteit van de abdij Mariënweerd bij Beesd in de Betuwe. Het is misschien wel een van de onbekendste kloosters van Holland en van de orde. Wat erover is geschreven, laat zich op de vingers van één hand tellen. Het meest substantieel is een artikel van Henri Obreen, dat alweer dateert van 1935-1936¹. Vóór hem was aan het klooster alleen aandacht besteed in bekende overzichtswerken als de *Annales* van Hugo², Van Heussens *Historia Episcopatum*³, de Nederlandse versie daarvan door Hendrik van Rhijn, getiteld *Oudheden en Gestichten*⁴, en Römers *Geschiedkundig overzicht*⁵. En sinds Obreen werd het klooster nog slechts zijdelings behandeld, bijvoorbeeld in 1944 door Niermeyer in zijn boekje *Delft en Delfland*⁶, in 1954 door Oosterbaan in zijn studie over het Delftse gasthuis⁷, en in 1993 door Van Bavel in zijn dissertatie over Mariënweerd⁸.

Mijn verhaal bestaat uit drie onderdelen. Ten eerste introduceer ik de middeleeuws stad Delft en omgeving. Ten tweede behandel ik kort de geschiedenis van Koningsveld. Daarbij komt als vanzelf het gasthuis ter sprake, het derde onderdeel van mijn lezing. Speciale aandacht is er voor de relatie tussen Koningsveld, het gasthuis en de stad Delft. Dat verhaal volgen wij dan tot 1572. In dat jaar kreeg in Delft de Reformatie haar beslag en werd Koningsveld van de aardbodem weggevaagd.

1. Delft in de Middeleeuwen

Om te beginnen iets over de middeleeuwse stad Delft. Delft ligt midden in een uitgestrekt veengebied, dat hoogstwaarschijnlijk is ontgonnen vanaf de Maas. Ten behoeve van afwatering en transport werd een doorgaande watering gegraven of gedolven. Aan het woord "delven" ontleent de nederzetting zijn naam. Deze waterweg, bestaande uit Schie en Vliet, zorgde voor een gunstige verkeersgeografische situatie. De hier gelegen grafelijke hof kon zich ontwikkelen van een agrarisch centrum tot een handelsnederzetting, mede dankzij een overslag bij de hinderdam. In 1246 gaf de Hollandse graaf Willem II, tevens Rooms-Koning, de nederzetting stadsrecht. Dit gebeurde op voorpraak van zijn tante Rikarde, die als lid van de grafelijke familie de omgeving van Delft als inkomstenbron of dowarie bezat.

¹ H. Obreen, 'Koningsveld (Campus Regis) bij Delft', *Analecta Praemonstratensia* 11 (1935) 149-169 en 12 (1936) 30-45.

² C.L. Hugo, *Sacri et canonici ordinis Praemonstratensis annales* II (Nancy 1736).

³ H.F. V[an] H[eussen], *Historia episcopatum foederati Belgii* I (Leiden 1719).

⁴ H. V[an] R[hijn], *Oudheden en gestichten van Delft en Delfland, mitsgaders van 's-Gravenhage* (Leiden 1720; 2^e druk 1752).

⁵ R.C.H. Römer, *Geschiedkundig overzicht van de kloosters en abdijen in de voormalige graafschappen Holland en Zeeland* (2 delen; Leiden 1854).

⁶ J.F. Niermeyer, *Delft en Delfland. Hun oorsprong en vroegste geschiedenis* (Leiden 1944).

⁷ D.P. Oosterbaan, *Zeven eeuwen geschiedenis van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft* (Delft 1954).

⁸ B.J.P. van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Hilversum 1993).

De stad ontwikkelde zich voorspoedig. Na Dordrecht en Haarlem bekleedde Delft in de late Middeleeuwen de derde plaats in de Staten van Holland, vóór Leiden, Gouda en Amsterdam. De kurken waarop de plaatselijke economie dreef, waren agrarische handel en nijverheid, lakenbereiding (vooral in het oostelijk gedeelte van de stad) en bierbrouwerij (vooral langs de hoofdgrachten in het westen). Aan het eind van de 14^e eeuw telde Delft ruim 6.000 inwoners; een eeuw later was dat aantal meer dan verdubbeld tot 15.000. Daarmee was Delft een van de grootste steden van Holland. Dat bleef het ook tot ver in de zestiende eeuw, waarna met name Amsterdam en Leiden veel groter werden.

Bij een grote en welvarende stad hoort een rijke religieuze en charitatieve infrastructuur. De kaart van Jacob van Deventer, getekend in de jaren 1556/1557, geeft daarvan een handzaam beeld. In het hart van de binnenstad vinden we de beide parochiekerken. Tussen de beide hoofdgrachten staat de Oude Kerk, die zeker teruggaat tot de twaalfde eeuw, en tegenover het stadhuis aan de Markt de Nieuwe Kerk, gesticht in 1381.

Ten zuiden van Delft lag de premonstratenzer proosdij Koningsveld, waarover later meer. Ten noorden van de stad bevond zich sinds de jaren 1430 het klooster Sion, dat aan het hoofd stond van een kleine congregatie van huizen van reguliere kanunniken en kanunnikessen. In 1469 stichtte Frank van Borselen, graaf van Oostervant en weduwnaar van Jacoba van Beieren, ten westen van Delft een kartuize, genaamd Sint-Bartholomeus in Jeruzalem.

Binnen de muren van Delft bevonden zich nog eens acht kloosters. De meeste werden bevolkt door vrouwen en waren voortgekomen uit de religieuze opwekkingsbeweging van het eind van de 14^e eeuw die bekend staat als de Moderne Devotie. Het oudste en rijkste was Sint-Agatha, gesticht in 1400, gevestigd op een prominente plaats in de stad, pal tegenover de Oude Kerk. Het klooster behoorde tot de Derde Orde van Sint Franciscus en speelde een vooraanstaande rol in het overkoepelende Kapittel van Utrecht. Het telde in de vijftiende eeuw meer dan honderd zusters en was daarmee ook het grootste klooster van Delft. De gebouwen staan deels nog overeind. Ze werden in 1573 ter beschikking gesteld aan Willem van Oranje, die in de goed verdedigbare stad Delft zijn toevlucht had gezocht tijdens de Opstand tegen Spanje. Hier werd hij in 1584 vermoord. Tegenwoordig zijn ze in gebruik bij Stedelijk Museum Het Prinsenhof. Het enige andere klooster waarvan nog een substantieel deel bewaard is gebleven, is Sint-Barbara, een afsplitsing van Sint-Agatha. Dit was sinds 1405 gevestigd aan dezelfde hoofdgracht en behoorde ook tot de Derde Orde. Een derde huis van tertiariërs was Sint-Ursula, voor het eerst genoemd in 1450 en gelegen in het oosten van de stad.

Twee vrouwenkloosters waren weliswaar begonnen als huizen van de Derde Orde maar gingen later in hun bestaan over naar de orde van Sint Augustinus. Het eerste was Sint-Agnes, waarschijnlijk gesticht omstreeks 1403 en overgegaan in 1423, vlakbij de Oostpoort. Het andere was Sint-Anna, voor het eerst genoemd in 1441, maar waarschijnlijk al ouder. Uiterlijk in 1464 hebben de zusters de overstap naar de orde van Sint Augustinus gemaakt. Het klooster was gelegen in het uiterste noorden van de stad, in een gebied dat pas aan het einde van de 14^e eeuw binnen de stadsvrijheid was komen te liggen. Een zesde vrouwenklooster dat aanvankelijk tot de Derde Orde behoorde, was Onze-Lieve-Vrouwe in Nazareth; tegen 1469 gingen de zusters over tot de tweede orde van Sint Franciscus en werden zij clarissen.

In de binnenstad vinden wij twee mannenkloosters. In 1449 hadden de minderbroeders observanten zich in Delft gevestigd op uitnodiging van het stadsbestuur. Zij bouwden een kolossale kerk nabij het hart van de stad, waar nu de Beestenmarkt is. Ten noorden van de Choorstraat vinden we de cellebroeders, voor het eerst genoemd

in 1490, die zich onder meer verdienstelijk maakten met de zorg voor pestslachtoffers. Een derde mannengemeenschap, Sint-Hiëronymusdal van de broeders des gemenen levens, gesticht in de eerste jaren van de 15^e eeuw, was in 1536 na een desastreuze stadsbrand opgeheven en omgezet in een college van vicarissen.

Dan twee buitenbeentjes. Ten eerste het begijnhof aan de Oude Delft, een gemeenschap van semi-religieuze vrouwen, die zeker teruggaat tot het einde van de dertiende eeuw. En ten tweede een opgeheven vrouwenklooster, dat van Sint-Maria-Magdalena. Tijdens een ernstige pestepidemie in 1557 werden de goederen overgedragen aan het Oude Gasthuis, dat de gebouwen in gebruik nam als pesthuis. Voor deze overdracht werd toestemming gegeven door de prior van Sion, dus we mogen aannemen dat de zusters de regel van Sint Augustinus volgden.

Daarmee komen we tenslotte bij de gasthuizen. Aan de Koornmarkt stond het Oude Gasthuis, voor het eerst vermeld in 1252. Dit gasthuis bestaat tot op de dag van vandaag, al is het inmiddels opgegaan in de Reinier de Graaf Groep. Vanwege die ononderbroken geschiedenis mag het Delftse gasthuis zich het oudste, nog bestaande ziekenhuis van Nederland noemen. Aan het Noordeinde vinden we het Sint-Jorisgasthuis, gesticht omstreeks 1400. Aan de Oude Delft stond het Heilige-Geest-Zusterhuis, ontstaan uit particulier initiatief kort na 1400, en bevolkt door zusters die zich richtten op wat we nu zouden noemen thuiszorg. Aan de Papenstraat stond het Sint-Marthahuis, bestemd voor oude vrouwen, en aan de Voldersgracht het Sint-Elisabethshuis, voor oude mannen. En tussen de Burgwal en de Molslaan tenslotte stond het Weeshuis, nu in gebruik als de stadsherberg waar deze studiedag plaatsvindt.

2. Koningsveld⁹

Wie Koningsveld gesticht heeft, staat buiten kijf: Rikarde, zuster van graaf Floris IV, door Niermeyer aangeduid als stichteres van Delft. De opvolger van Floris IV, zijn zoon Willem II, tevens Rooms-Koning, verleende haar in een oorkonde van 24 juni 1251 toestemming om in zijn hof te Delft een klooster te bouwen. Nog geen jaar later, 2 juni 1252, kon de wijbisschop van Utrecht altaar en kerkhof komen wijden. In de daarbij opgestelde oorkonde duikt voor het eerst de naam van het klooster op: *Campus Regis*, oftewel Koningsveld. Het klooster is ongetwijfeld genoemd naar Rooms-Koning Willem II, neef van de stichteres. Nog in datzelfde jaar 1252 weet Koningsveld liefst zes pauselijke bullen te verkrijgen, variërend van aflaten voor degenen die bijdragen aan de bouw tot algehele in bescherming neming. In een van die oorkonden wordt Koningsveld bevestigd in de regel van Sint Augustinus volgens de orde van Prémontré. Uit een oorkonde van 1290 blijkt dat de paterniteit over Koningsveld berustte bij de abt van Mariënweerd.

De keuze voor de orde van Prémontré en de paterniteit van Mariënweerd lag niet geheel voor de hand; zo stellen althans Obreen en Van Bavel. De orde had nog geen enkele vestiging in Holland en Mariënweerd lag buiten het graafschap, in het rivierengebied, dat hoe langer hoe meer werd gedomineerd door Gelre. Obreen en Van Bavel wijzen ter verklaring op de sterke Brabantse invloed in de Hollandse grafelijke familie. De graven Willem I en Floris IV waren getrouwd met dochters van de hertog van Brabant. Deze vrouwen zouden de populariteit van de premonstratenzers hebben "meegebracht". Dat zij de paterniteit niet zochten in Brabant maar bij Mariënweerd, zou een politieke daad zijn om Holland invloed te bezorgen in het strategisch belangrijke rivierengebied.

⁹ De oorkonden tot 1291 die hier worden genoemd, zijn alle te vinden in J.G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland II-IV* (1986-1997). Veel van de latere documenten zijn uitgegeven in de bijlagen bij Oosterbaan, *Zeven eeuwen*.

Zo'n politieke complottheorie vind ik niet geheel overtuigend. Zowel het Brabantse overwicht binnen het gravenhuis als de concentratie op Mariënweerd blijken tamelijk relatief. In de tijd dat de Brabantse clan op het hoogtepunt van zijn macht was, hadden ook de Geldersen hun contacten binnen het Hollandse gravenhuis. De belangrijkste begunstigers van Mariënweerd waren Rikarde en Aleid. De ouders van Rikarde, tevens grootouders van Aleid, waren Willem I en Aleid van Gelre! Waar de een stelt dat het Hollandse gravenhuis invloed in het rivierengebied probeerde te krijgen door Mariënweerd rechtstreeks te begunstigen, kan de ander redeneren dat het Gelderse gravenhuis dit indirect en nog slimmer deed, door Mariënweerd een Hollands vrouwenklooster met tal van rechten toe te spelen buiten bezwaar van het eigen vermogen.

Maar laten we ook eens kijken naar de praktische kant. Dus niet alleen zoeken naar een verklaring van de feitelijke uitkomst van het proces, maar ook proberen te achterhalen welke mogelijkheden voor ordekeuze en paterniteit er überhaupt waren. Uit welke alternatieven kon men eigenlijk kiezen? Een goed voorbeeld van zo'n benadering vind ik de inleiding van Hans Mol op de editie van de abtenlevens van Mariëngaarde in Friesland¹⁰. Zijn uitgangspunt is: wil een nieuw klooster kans van slagen hebben, dan moet het voorzien in een behoefte van meer mensen dan alleen de stichter. Anders, meer economisch gezegd: dan moet het een gat in de markt opvullen. Toen Fredericus omstreeks 1160 een klooster wilde stichten, telde het Friese kloosterlandschap drie kloosters, van drie verschillende orden, in drie verschillende landstreken. De benedictijnen in Staveren in Zuidergo, de reguliere kanunniken van Sint Augustinus in Ludingakerke in Westergo en de cisterciënzer abdij Klaarkamp bij Dokkum in Oostergo. Fredericus koos volgens Mol heel bewust voor een orde die nog niet in Friesland gevestigd was. Hij concurreerde dan niet met de gevestigde kloosters, noch bij de werving van kloosterlingen, noch bij het dingen om de gunst van potentiële weldoeners.

Zou iets dergelijks ook niet hebben gespeeld in het geval van Koningsveld? In Holland was de situatie immers niet zo veel anders dan in Friesland. Hier waren omstreeks 1250 ook slechts enkele orden en kloosters gevestigd. De benedictijnen hadden een mannenklooster in Egmond en een vrouwenklooster in Rijnsburg. Een poging van graaf Dirk VII in 1203 om een cisterciënzer klooster te stichten bij Dordrecht strandde: Heisterbach bleef een uithof¹¹. Maar in 1229 kregen de cisterciënzers toch voet aan de grond in het vrouwenklooster Loosduinen. Van reguliere kanunniken was nog geen sprake, evenmin van premonstranzers. Voor een benedictijnenklooster lijkt in het door Egmond en Rijnsburg gedomineerde Holland geen ruimte; bovendien stond de orde in de dertiende eeuw niet bekend om zijn wervingskracht. Loosduinen lag vlak bij Delft, zelfs naar toenmalige begrippen, zodat ook de cisterciënzer orde geen voor de hand liggende keuze was. Resteren de reguliere kanunniken en de premonstranzers. Waar de keuze tussen die twee orden gaat, kan — toegegeven — eventueel de Brabantse voorkeur voor de premonstranzers de doorslag hebben gegeven.

Maar er spelen meer praktische zaken mee. Laten we eens bezien wie de eerste bewoners van Koningsveld waren. In de eerste acht oorkonden voor Koningsveld is alleen sprake van mannen. Bijvoorbeeld in de allereerste oorkonde, die van Rooms-Koning Willem II, wordt vermeld dat Rikarde het voornemen heeft opgevat tot stichting van een *conventum religiosorum*. Ook in de volgende zeven oorkonden, alle uit 1252, wordt Koningsveld niet aangeduid als vrouwenklooster. Integendeel: waar het geslacht van de bewoners expliciet wordt vermeld, is steeds sprake van "fratres". Nu is het wel zo dat zes van deze zeven stukken pauselijke privileges zijn. En het is een

¹⁰ *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland*. Inleiding, editie en vertaling H.Th.M. Lambooy en J.A. Mol m.m.v. M. Gumbert-Hepp en P.N. Noomen (Hilversum en Leeuwarden 2001), 59-64.

¹¹ Jan van Herwaarden, Dick de Boer, Fred van Kan en Gerrit Verhoeven, *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum 1996) 321-324.

feit dat de Romeinse curie niet altijd even goed was ingevoerd in de plaatselijke namen en omstandigheden. Maar we mogen toch aannemen dat de oorkonden werden gebaseerd op supplieken of andere informatie van Hollandse zijde. Pas in het eerstvolgende stuk na 1251-1252, een oorkonde van 22 februari 1258, worden nonnen genoemd. Het is een oorkonde van Floris de Voogd, die de kerk van Pijnacker schenkt aan de nieuwe vestiging van nonnen te Koningsveld. De vraag is natuurlijk: hoe nieuw is nieuw? Refereert Floris aan een stichting in 1251-1252, of heeft er wellicht een herstichting plaatsgevonden, zoals wel is gesuggereerd? En is die herstichting dan niet gepaard gegaan met omzetting van een mannenklooster in een vrouwenklooster? Ik denk dat we niet zo ver hoeven te gaan. Als Rikarde in 1251 het plan opvat om een premonstratenzer vrouwenklooster te stichten, moet zij de gemeenschap vanaf de basis opbouwen. Grond en geld voor een gebouw en de aanloopkosten kan zij uit eigen middelen fourneren. Ze heeft echter ook een groep enthousiaste aspirant-kloosterlingen nodig. En niet te vergeten mensen die hen kunnen opleiden tot volwaardige koorzusters, en priesters die de zielzorg voor hun rekening nemen. Juist omdat er in de verre omgeving nog geen vestiging van deze orde bestaat, kan zij geen beroep doen op een ander klooster om een groep geschoolde vrouwen over te zenden; het dichtst bij is waarschijnlijk Zennewijnen, een dochterstichting van Mariënweerd. Dat was in 1228 bevolkt door tien monialen uit Füssenich bij Bonn, maar of een dergelijke optie ook voor Koningsveld bereikbaar was, is maar de vraag. Voor de zielzorg heeft Rikarde sowieso een mannenklooster nodig. Het beste wat zij kan doen om haar doel te bereiken, is het benaderen van een premonstratenzer mannenklooster met het verzoek om enkele broeders beschikbaar te stellen die een groep conversen kunnen opleiden. Dat beperkt de keuze. Welk klooster kan een aantal leden missen en is geïnteresseerd in een dochterklooster op relatief grote afstand? Dan ligt het wel zeer voor de hand om je te wenden tot het klooster dat al een stevige voet aan de grond heeft in Holland, en dat door je familieleden al op diverse manieren is begunstigd: Mariënweerd. Deze abdij bezit op dat moment al een uithof te Heimond bij Naaldwijk en de kerken van Houweningen (aan de Merwede) en 's-Gravenzande (vlakbij Delft). Die laatste kerk was in 1242 aan Mariënweerd geschonken door graaf Willem II en zijn moeder Machteld! Dezelfde Willem II geeft zijn tante Rikarde toestemming om een klooster te stichten. In dat licht bezien kan Rikarde het zich nauwelijks permitteren om met een ander klooster dan Mariënweerd in zee te gaan. Zij heeft door het stichten van een norbertinessenklooster immers niet alleen wat te bieden, maar minstens zo veel te vragen: lever mij priesters en accepteer de paterniteit, dus de verantwoordelijkheid voor de nieuwe stichting. Haar vragen zijn kennelijk in positieve zin beantwoord, want al in 1252 is Koningsveld door de paus bevestigd in de regel van Augustinus volgens de orde van Prémontré en in 1290 blijkt Mariënweerd de paterniteit uit te oefenen. Met de nodige voorzichtigheid mogen we stellen dat de broeders die in de oudste oorkonden worden genoemd, leden van Mariënweerd zijn, die de aspirant-kloosterlingen van de nieuwe stichting begeleiden op weg naar hun professie. Dat zal een aantal jaren in beslag nemen, dus het is verklaarbaar dat pas vanaf 1258 Koningsveld uitsluitend te boek staat als vrouwenklooster.

Wat heeft Koningsveld nu in materiële zin te bieden aan Mariënweerd? Daarvoor moeten we het patrimonium bezien, zoals dat in pakweg de eerste 25 jaar na de stichting werd gevormd. De eerste schenkingsgolf komt voor rekening van Rikarde en haar neef Willem II.

1. Hoe groot de eerste dotatie was, weten we niet. Er is wel gesteld dat die bestond uit 300 morgen land, maar dat berust op onzorgvuldig lezen van de oorkonde van Willem II uit 1251. Daarin verleent hij het nog te stichten klooster vrijstelling van lokale lasten, zoals hofdienst, voor maximaal 300 morgen land in de Hof van Delft. Daarmee is niet gezegd dat de nieuwe stichting al zoveel land had, integendeel: de graaf zegt erbij dat het niet uitmaakt of die landerijen worden verworven door schenkingen of door aankoop. Dat zou hij toch niet hebben gedaan als er al een schenking van die omvang was gedaan.

2. Al in een pauselijke oorkonde van 1252 wordt onder de bezittingen het gasthuis van Delft genoemd. Ik kom daar later op terug.

3. In 1258 wordt Koningsveld door Floris de Voogd bevestigd in het bezit van de kerk van Pijnacker. De schenking zou blijkens enkele latere bevestigingen reeds zijn gedaan door Willem II, die overleed in 1256. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat Floris een mondeling geuite wens van Willem ten uitvoer heeft gebracht. De schenking zou zijn gedaan wegens *necessitate*, dus “nooddrift” of “armoede” van de nieuwe stichting. Dat hoeven we niet op te vatten als een *topos*: voor een klooster in aanbouw met een groeiende bevolking is veel nodig. Norbertinessen besteden hun tijd aan koorgebed en meditatie, niet aan handwerk, dus zij verdienen hun kost niet zelf. Behalve een aanvangsdotatie van de stichter zijn ook aanzienlijke medegaven bij intrede nodig om een gezonde financiële basis te creëren. Maar zelfs dan zijn aanvullende inkomstenbronnen meer dan welkom. Hans Mol heeft voor Friesland aangetoond dat voor veel kloosters het bezit van een aantal pastorieën of nog liever kerken inclusief tienden een zaak van lijfsbehoud was. Zelfs kloosters van orden die officieel geen kerken mochten accepteren, zagen zich er vaak toe gedwongen hun toevlucht te nemen tot deze inkomstenbron.

In 1263 overlijdt stichteres Rikarde, zij wordt begraven in haar eigen klooster, waar zij waarschijnlijk is ingetreden. Haar rol als beschermvrouwe wordt overgenomen door haar nicht Aleid, weduwe van Jan van Avesnes, en op dat moment voogdes over Floris V. Zoals Rikarde de stichteres van Delft is, is Aleid dat van Schiedam, waar zij haar dowarie heeft. In 1262 sticht zij hier een kerk en kort daarop een gasthuis. In 1275 krijgt Schiedam dankzij haar bemoeienis stadsrecht. Aleid is verantwoordelijk voor een tweede schenkingsgolf aan Koningsveld.

4. In haar versterkte huis te Riviere sticht Aleid een kapelanie, gedoteerd met 10 pond. Deze kapelanie schenkt zij in 1276 aan Koningsveld.

5. Op dezelfde dag schenkt zij aan het eerder door haar gestichte gasthuis van Schiedam de ook door haar gestichte kerk met het patronaatsrecht en 18 morgen land. Het gasthuis draagt de bediening (het patronaatsrecht, zoals blijkt uit latere oorkonden), de tienden van wijlen heer Dirk Boekel en de inkomsten van het altaar direct over aan Koningsveld. Impliciet wordt duidelijk dat ook het patronaatsrecht van het gasthuis aan Koningsveld behoort; blijkens latere oorkonden oefent Koningsveld dit recht ook daadwerkelijk uit.

Overzien we dit geheel, dan blijkt dat Mariënweerd een stevige voet aan de grond heeft in Holland. Behalve voor Houweningen en 's-Gravenzande worden ook pastoors geleverd voor Pijnacker en Schiedam, kapelaans voor de gasthuizen van Delft en Schiedam en een kapelaan voor het Huis te Riviere. En bovenal: een proost van Koningsveld. Die functie blijkt meer dan eens een opstap naar het abbatiaat van Mariënweerd of dochterabdij Berne bij Heusden. In principe zijn er dus acht broeders van of namens Mariënweerd actief in Holland. Ik zeg met opzet ook “namens”, want het kwam herhaaldelijk voor dat Mariënweerd niet zelf in de vraag kon voorzien en een beroep deed op kanunniken van Berne¹². En ook werden wel functies gecombineerd. Ik ken zelfs minstens één proost van Koningsveld die tevens pastoor van Pijnacker was.

¹² Met name als pastoor van Schiedam: Walterus Calvus (Den Haag, Nationaal Archief (hierna: NA), Koningsveld, inv.nr 211a: 1319 12 12); Arnoldus Stocke (Ibidem, inv.nr 211b: 1323 07 30), maar ook van Pijnacker: Johannes de Tongherloe (Ibidem, inv.nr 207: 1353 10 20); in 1328 werd proost Arnoldus abt van Berne (Utrechts Archief, Bisschoppen, inv.nr 370, f. 189v: 1328 04 18); omgekeerd werd in 1374 Ghiselbertus van Andel, kanunnik van Berne, proost van Koningsveld (Utrechts Archief, Bisschoppen, inv.nr 10, f. 63: 1374 z.d.).

Na het overlijden van Aleid in 1284 is het gedaan met de grote begunstingen door het gravenhuis. Slechts incidenteel blijkt iets van een band. Haar zoon Floris van Henegouwen bedenkt Koningsveld in zijn testament van 1285 met zijn land in Rijswijk. Haar jongere zoon Guido wordt bisschop van Utrecht en brengt zijn bastaarddochter Aleid onder in Koningsveld; in 1321 krijgt zij van haar neef graaf Willem III een jaargeld van 4 lb. Hollands. In 1359 schenkt Albrecht van Beieren nog een jaargeld van 20 Brugse schilden van 24 groten Vlaams, maar daarna is het definitief gedaan met grafelijke begunstingen¹³.

Wat weten we verder over Koningsveld? Ten eerste dat het ligt ten zuiden van de stad, tussen de Schie en de Rotterdamseweg. Het klooster recruteert vrijwel uitsluitend adellijke dames. De namen van de zusters die wij kennen, spreken boekdelen. We treffen Hollandse namen aan als Van Adrichem, Van Alkemade, Van Cralingen, Van der Does, Van Duvencoorde, Groeneveld, Treslong, Van Vliet, Van der Wiele, Van den Zijl, etcetera; maar ook adel van buiten Holland, zoals Van Ammerzoden, Van Malsen en Van Meteren uit Gelderland, of Van Linschoten, Utenham en Van Zuylen van Nyevelt uit Utrecht. De nonnen houden er kennelijk een redelijk luxeleven op na. In 1387 verbiedt de abt van Prémontré hen om dienstmaagden te houden zonder zijn bijzonder verlof; alleen de priorin en de *thesauria* of *custos* worden van dit verbod uitgezonderd¹⁴.

De geestelijke leiding over Koningsveld is in handen van de proost, die wordt gekozen door de nonnen¹⁵. Hij vertegenwoordigt het klooster naar buiten, mede namens priorin en convent; midden 14^e eeuw komt daar een onderpriorin bij. Met "convent" wordt in deze context de gemeenschap van de koorzusters bedoeld. Daarnaast wordt de term "klooster" gehanteerd voor de instelling Koningsveld. Dit blijkt uit een oorkonde van 1363 van de abt van Mariënweerd. Hij vergunt de nonnen dat nieuwe inkomsten uit aalmoezen, testamenten en anderszins tot een maximum van 120 lb. Hollands per jaar ten goede komen aan het convent voor kleding, schoeisel en ander levensbehoeften, plus een pitantie in wijn. Al het overige komt aan het klooster, niet zoals vroeger aan het convent (*monasterio cedat et non conventui*). Alleen kleine testamenten, geringer dan 4 lb., komen geheel aan het convent voor het dagelijks werk van de nonnen, waarschijnlijk in het zingen van de memories en dergelijke¹⁶. In 1398 wordt in overleg met de abt van Mariënweerd een nadere taakverdeling afgesproken. Voortaan zullen de priorin en twee gekozen nonnen met advies van de proost alle kloostergoederen beheren en daarvan het convent eten, drinken en andere levensbehoeften geven. De proost ontvangt van hen een jaargeld van 200 lb. Hollands, waarvan hij de kapelaan en de rentmeester moet betalen, de kapelaan te eten geven en de leidekker, als die in het klooster werkt. Daarnaast krijgt hij de onkosten vergoed die hij in dienst van het klooster maakt. De beheersters moeten vier maal per jaar rekening afleggen aan het convent¹⁷. Een apart fonds wordt gevormd door de memorie, beheerd door een memorievrouw, bijgestaan door een aparte rentmeester.

Koningsveld is geen groot klooster, als we het plaatsen op de schaal die Ingrid Ehlers hanteert voor de premonstranzers in het aartsbisdom Keulen. Een instelling van deze orde is volgens haar groot met 40-50 leden en klein met minder dan twintig. In 1377 wordt door visitatoren verordonneerd dat het aantal nonnen van Koningsveld moet

¹³ NA, Koningsveld, inv.nr 159; vernieuwd door Philips van Bourgondië: Ibidem, inv.nr 159 (1432 11 18).

¹⁴ NA, Koningsveld, inv.nr 6 (1387 01 30).

¹⁵ Utrechts Archief, Bisschoppen, inv.nr 10 (formulierboek Frederik van Blankenheim): Arnold van Hoorn bevestigt benoeming Gijsbrecht van Andel, kanunnik Berne, tot proost Koningsveld, gedaan door nonnen en bekrachtigd door abt Mariënweerd (1374).

¹⁶ NA, Koningsveld, inv.nr 10: 1363 05 10.

¹⁷ Van Heussen, 419; Van Rhijn 1752, 735: 1398 07 31.

worden verminderd tot twintig. Een grotere bevolking achten zij onverantwoord omdat het klooster relatief geringe inkomsten heeft en bovendien zwaar heeft geleden onder overstromingen¹⁸. Een grote klap is een brand in 1452; in 1455 geeft de abt van Mariënweerd aan proost en klooster van Koningsveld toestemming zich de vervulling van de eerstvolgende twee prebenden voor te behouden en de inkomsten daarvan te verkopen ten behoeve van het herstel van de slaapzaal¹⁹. In 1459 zijn er zeventien nonnen, in 1467 vijftien²⁰. Er wonen nog altijd zeventien nonnen in 1572, als het klooster wordt opgeheven. In juli van dat jaar sluit Delft zich aan bij de Opstand onder leiding van Willem van Oranje. De stenen gebouwen binnen schootsafstand van de stad worden gesloopt, uit vrees dat de Spanjaarden zich erin verschansen. Binnen enkele maanden is er niets meer over van het eens zo roemrijke klooster.

3. Het gasthuis

In een oorkonde van 1330 stelt graaf Willem III met zoveel woorden dat het gasthuis van Delft is gesticht door zijn voorouders, met andere woorden: het zou teruggaan op een initiatief van het Hollandse gravenhuis. We denken dan natuurlijk meteen aan Rikarde; ik wijs nogmaals op de analogie met Schiedam, waar Aleid een gasthuis stichtte²¹.

Waar moeten we het Delftse gasthuis zoeken? In het al geciteerde beschermingsprivilegie van paus Innocentius IV van 11 oktober 1252 worden onder de bezittingen van Koningsveld genoemd: het terrein waarop het klooster staat met zijn toebehoren, en het hospitaal van Delft met zijn toebehoren. Dit wijst erop dat het gasthuis niet op hetzelfde terrein staat als het klooster. Het gaat dus niet om een traditioneel *hospitium*, zoals de premonstratenzer orde dat min of meer verplicht stelde bij alle kloosters voor de opvang van gasten, armen en pelgrims. Iets dergelijks en ook een firmerie was er ook wel op het terrein van Koningsveld zelf, maar daar weten wij weinig van²². Waarschijnlijk is dat het gaat om een reeds bestaande instelling die aan Koningsveld is geschonken, net als de parochiekerken van Pijnacker en Schiedam. Het zal dus gaan om de instelling die we later tegenkomen als het Oude Gasthuis, dat tot 1968 stond aan de Koornmarkt. Een gasthuis binnen de stad, maar in het bezit van een klooster; dat moet problemen geven. Ik wil de relatie tussen deze drie spelers analyseren aan de hand van drie aspecten: bestuur en beheer, zielzorg en verpleging.

¹⁸ NA, Koningsveld, inv.nr 4: 1377 07 26.

¹⁹ Na de dood van de kopers (waarschijnlijk nonnen) zouden de prebenden weer vervuld moeten worden; NA, Koningsveld, inv.nr 13 (1455 08 10). Nog in 1456 gaat een gezant collecteren bij prelaten en geestelijken; Ibidem (1456 02 15).

²⁰ NA, Koningsveld, inv.nr 7 (protest van de proost tegen de abt van Mariënweerd, dat door het gehele convent wordt gesteund, 1459 04 23). Kennelijk zijn er problemen over schulden die zijn aangegaan door de proost en de pastoors van Schiedam, 's-Gravenzande en Pijnacker; Ibidem, inv.nr 8 (1462 10 00, 1462 10 10, 1463 02 04). Nog datzelfde jaar treden abt en proost samen op bij een reformatie van conversinnen in het gasthuis; NA, Koningsveld, aanwinst 1994 (privilegeboek gasthuis), f. 20-21 (1459 06 28). Tegen de volgende proost wordt in 1467 geprotesteerd door de priorin en 14 nonnen; NA, Koningsveld, inv.nr 9 (1467 07 05).

²¹ NA, Koningsveld, inv.nr 224 (1330 07 17).

²² Er worden wel hoge gasten in Koningsveld ontvangen. Zo op 18 juni 1274, toen Floris V in Koningsveld een schuld aan Floris van Henegouwen, zoon van Aleid, bekende in bijzijn van Dirk van Wassenaar (baljuw van Delfland), Gerard van Wateringen, Wouter van Kruiningen, Nicolaas van Cats, drie klerken, Jan van Maalstede, Willem van Egmond en vele anderen (OHZ III, 1670). Gerard van Wateringen schenkt Koningsveld en andere kloosters bij testament geld voor de firmerie, en bedenkt daarnaast het Gasthuis (OHZ IV, 2030, 1282 05 15). Op 21 maart 1464 testeert Cristina Heynricxdr in de ziekenzaal van het klooster (NA, Koningsveld, inv.nr 96).

3a. Bestuur en beheer

Een gasthuis is voor een groeiende stad als Delft een cruciale voorziening. Het opvangen van passanten en het verzorgen van zieken is een essentiële functie in een stedelijke gemeenschap. Het ligt dan ook voor de hand dat de magistraat vanaf het begin zoveel mogelijk zeggenschap wil hebben op het reilen en zeilen. Dat heeft niet alleen te maken met politieke macht, maar ook met behartiging van belangen van de eigen burgers. Het gasthuis verwerft in de loop van zijn bestaan tal van landerijen, huizen en renten in en nabij de stad. Veel van dat bezit gaat terug op schenkingen van Delftenaren, deels uit liefdadigheid, maar ook omdat iemand kan vrezen dat hijzelf of zijn familie ooit een beroep op deze voorziening zal moeten doen. Andere schenkingen zijn gedaan in ruil voor bijvoorbeeld zielmissen. Schenkers willen ervan verzekerd zijn dat met de goederen verantwoord wordt omgegaan, omdat anders de voorziening teniet gaat of de gebeden voor hun zielenheil in gevaar komen. Omgekeerd is het voor een instelling als een gasthuis ook nuttig om de bescherming en de steun van de magistraat te hebben en mee te profiteren van de bestuurlijke ervaring van de politieke elite.

Al spoedig na de stichting van het gasthuis krijgt het stadsbestuur invloed op het bestuur en beheer. Op 13 april 1282 beveelt graaf Floris V de schepenen en de raadslieden van Delft om jaarlijks twee "witachte mannen" te kiezen die "tote des spittales goede sien". Met andere woorden: namens het stadsbestuur gaan twee rechtschapen mannen de materiële zaken van het gasthuis behartigen. Zij roepen de hulp van niemand minder dan de paus in om Koningsveld tot medewerking te dwingen. Op 1 april 1327 beveelt Johannes XXII de proost op verzoek van de gasthuismeesters om zich actief in te zetten voor het recupereren van vervreemde gasthuisgoederen.

Geheel soepel lopen de relaties dus niet. Dat blijkt ook wel uit een oorkonde van 1330, als graaf Willem III er aan te pas moet komen om het getwist tussen de proost van Koningsveld en het stadsbestuur van Delft te beslechten²³. Op tal van punten wordt de rol van beide partijen ten aanzien van het gasthuis vastgelegd. Onder meer wordt bevestigd dat het stadsbestuur jaarlijks twee mannen aan mag stellen die het gasthuis en de goederen besturen. Maar, zo blijkt nu, zij doen dat niet alleen: samen met de proost van Koningsveld wijzen zij een broeder of zuster aan, die de sleutel in beheer krijgt. Op die broeders en zusters kom ik later terug; in dit verband is van belang om vast te stellen dat het klooster dus nog altijd een vinger in de pap heeft bij het materiële reilen en zeilen van het gasthuis. Hadden wij dit document niet, dan zouden wij uit de oorkonde van Floris V van 1282 hebben kunnen concluderen dat het stadsbestuur het vanaf dan alleen voor het zeggen had in het gasthuis, maar dat blijkt toch niet zo te zijn. Ik ga er althans van uit dat in dit stuk van 1330 niets nieuws wordt geregeld, maar dat de bestaande situatie wordt bevestigd. Koningsveld heeft zelfs de eindverantwoordelijkheid; de twee gasthuismeesters namens de stad en de ene beheerder of beheerster namens Koningsveld moeten namelijk eens per jaar gedrieën hun rekening in het gasthuis presenteren aan de proost, in tegenwoordigheid van de schepenen en de raad²⁴.

²³ NA, Koningsveld, inv.nr 224 (1330 07 17). Een van de bepalingen luidt dat het gasthuis als vanouds per jaar 4 lb. en 15 hoenders moet betalen aan Koningsveld. Die hoenders wijzen erop dat hier sprake is van een soort recognitietijns; kennelijk is het klooster de grondheer van het terrein waarop het gasthuis was gebouwd.

²⁴ In een privilege van Willem V van 1355 05 03 wordt de keuzebevoegdheid toegewezen aan de raadslieden; NA, Graven van Holland, inv.nr 244, f. 64: "Voert, soe sullen die Raetsmannen voirsz. kiezen twee Gasthuys-meesteren tot des Gasthuys oorbaer metten geenen, die sy daer toe by hem eysken, en oerbaerlick denken". In 1417 blijken er drie gasthuismeesters te zijn; Delft, Gemeentearchief (hierna: GAD), Oude en Nieuwe Gasthuis, inv.nr 769, f. Gr (marginale aantekening 1417 bij oorkonde 1372 04 27).

Of deze procedure stand heeft gehouden tot de reformatie, lijkt mij twijfelachtig. Dat de bronnen zwijgen over verandering, zegt niet zo veel, want de archieven van de stad, het gasthuis en het klooster zijn verre van compleet overgeleverd. We vernemen ook niets over conflicten, terwijl dit nu juist bij uitstek een bron van ruzie is. Maar ik kan mij niet voorstellen dat het bestuur van een stad als Delft er niet in slaagde het bestuur en beheer aan zich te trekken²⁵. Een hard bewijs heb ik niet, wel een indirecte aanwijzing. De rekeningen van de rentmeester zijn bewaard vanaf 1536. Zij zijn afgehoord en voor akkoord getekend door drie personen; bezien we hun namen, dan zijn het uitsluitend gasthuismeesters, die door de stad zijn benoemd.

3b. Zielzorg

Bijvoorbeeld op het terrein van de zielzorg. Ook hier worden de verhoudingen in 1330 vastgesteld. We hoorden al van mevrouw Van Winter dat zielzorg in een middeleeuws gasthuis minstens zo belangrijk was als medische verzorging of behandeling. Dat wordt nergens fraaier uitgedrukt dan in de stichtingsakte van het Leidse Sint-Elisabethsgasthuis uit 1428. Het is bestemd voor arme ellendige zieke vrouwen die zo ziek zijn dat ze hun parochiekerk niet meer kunnen bereiken en hun levensonderhoud niet meer kunnen verdienen of bij elkaar bedelen. Kortom: eerst de ziel, dan het lichaam²⁶. In dat licht is het nogal verrassend dat we pas in 1264 iets vernemen over een kapel bij het gasthuis, dat toch al in 1252 moet hebben bestaan. Op 8 januari 1264 geeft bisschop Hendrik het gasthuis op verzoek van Aleid — daar is ze weer — toestemming voor het hebben van een kapel met klok en een priester en voor het vieren van de mis. In 1265 bevestigt hij deze gunsten en voegt er het begraafrecht aan toe plus de bevoegdheid biecht te horen en andere sacramenten te bedienen, alles uiteraard onder de voorwaarde dat de rechten en de financiële belangen van de plaatselijke pastoor niet worden geschaad. Dit laatste lijkt toch wel degelijk het geval te zijn geweest, zo blijkt uit een oorkonde van 1268. Pas dan stemmen de persona en de patroon van de Delftse kerk in met de privileges die de bisschop heeft verleend. De oorkonde, die is uitgevaardigd naar aanleiding van een twist, wordt bezegeld door de persona en door het stadsbestuur²⁷.

Zijn aldus de bevoegdheden van de gasthuiskapel en zijn kapelaan geregeld, ook ten opzichte van de parochiekerk, het patronaatsrecht is nog een bron van conflict. Op 18 mei 1330 oorkondt graaf Willem III na twist tussen de proost van Koningsveld en de stad Delft dat de proost de begeving van de papelijke prove van het gasthuis toekomt. De enige concessie die de stad krijgt, is dat de graaf zich het recht voorbehoudt een priester die niet voldoet, te vervangen. Maar als die vervanger overlijdt of vertrekt, kan de proost weer onverkort gebruikmaken van zijn begevingrecht. Evenals het beheer is ook het patronaatsrecht hiermee afdoende geregeld voor de komende eeuwen.

Op 26 juni 1348 verleent Steven Malyon, persona van Delft, de gasthuiskapelaan zelfs toestemming tot preken, mits dat gebeurt vóór de hoofdmis in de parochiekerk en mits er geen aansporingen tot vrijgevigheid worden gedaan die ten koste kunnen gaan van de financiën van diezelfde parochiekerk. Enkele dagen later, op 7 juli, bevestigt graaf Willem V deze toezegging²⁸.

²⁵ Het gasthuis wordt door de stad gelijk behandeld als de kerkfabrieken, die volledig door stedelijke functionarissen worden beheerd. Zo staat de magistraat de gasthuismeesters toe renten te panden op basis van hun registers alsof er schepenbrieven zijn (NA, Koningsveld, aanwinst 1994, f. 8: 1352 01 14), een regeling die al eerder gold voor de kerkmeesters.

²⁶ C. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16^e eeuw* ('s-Gravenhage 1908) 109.

²⁷ De oorkonden van 1264, 1265 en 1268 zijn overgeleverd in een vidimus door Dirk van der Made uit 1320 (GAD, Stadsarchief Eerste Afdeling, inv.nr 1208) en in het privilegeboek van het gasthuis (NA, Koningsveld, aanwinst 1994).

²⁸ NA, Koningsveld, aanwinst 1994, f. 5-6.

Opvallend is dat in later tijd de goederen van de papelijke prove op het hoogaltaar worden beheerd door de gasthuismeesters. Dit beneficium staat toch ter bevestiging van de proost van Koningsveld, en je zou verwachten dat de kapelaan zelf het beheer over de bezittingen voert. Maar op 18 januari 1368 verkoopt heer Jan Hughenz aan de gasthuismeesters een rente ten behoeve van die kapelanie, en op 20 april 1378 doet hij dat nog eens. In het 15^e-eeuwse privilegeboek van het gasthuis staan de goederen en renten per altaar opgesomd, met de aantekening dat de gasthuismeesters de invordering verzorgen en de priester lonen voor zijn diensten. Het recht om de priester te vervangen als hij niet functioneert, dat in 1330 aan de graaf was voorbehouden, blijkt inmiddels bij het stadsbestuur te liggen.

Zo is de invloed van Koningsveld beperkt tot het collatierecht van de prebende op het hoogaltaar. Maar de kapelaan staat min of meer onder curatele van de stad.

3c. Verzorging en verpleging

Tenslotte de verzorging en verpleging in het gasthuis. Wie komen we daar tegen? Laten we om te beginnen nog eens goed kijken naar de drie eerder genoemde oorkonden over de zielzorg. Ze zijn uitgevaardigd in de jaren 1260, voordat er sprake is van gasthuismeesters. Als bisschop Hendrik in 1264 toestemming verleent voor een kapel en een priester, doet hij dat op verzoek van de broeders van het hospitaal; de priester die wordt aangesteld, mag de mis vieren voor de broeders en de zusters, en voor armen en anderen. Een jaar later vergunt de bisschop het hebben van een kerkhof, bestemd voor de broeders en de zusters, en opnieuw de armen. En de oorkonde van 1268, waarbij persona en patroon van Delft instemmen met deze gunsten, is naar hun zeggen uitgevaardigd na een twist met de broeders en de zusters van het hospitaal.

Een gasthuis waar broeders en zusters dienstdoen, is in die tijd heel normaal. Iets dergelijks kennen we ook uit bijvoorbeeld Utrecht en Leiden. Soms komt dit voort uit de oorsprong van het gasthuis, als dat is gesticht door een broeder- en zusterschap, dus op particulier initiatief. Zo'n broederschap fungeert als rechtspersoon die de continuïteit van de instelling waarborgt. Bij het oudste gasthuis in Leiden lijkt dat niet aan de orde, want het beheer ligt daar volledig in handen van de stad, wat voldoende waarborg biedt. Ligtenberg (26-30) constateert dan ook dat de broeders en zusters mensen zijn die worden onderhouden door het gasthuis en als wederdienst arbeid verrichten. Het stadsbestuur van Leiden is sterk tegen dergelijke onvermogen kostgangers gekant, omdat ze meer kosten dan ze inbrengen. In 1388 wordt hun aantal beperkt tot vier en een halve eeuw later worden ze helemaal geweerd. Daarna worden alleen nog in uitzonderlijke gevallen proven verstrekt, bij voorkeur aan echt rijke lieden die zich kunnen inkopen: dergelijke proveniers worden dan ook kostkopers genoemd. Er worden nog wel zusters in de bronnen genoemd, maar dan zijn het zogenaamde jonkvinnen, die loon ontvangen voor hun diensten.

De Delftse situatie lijkt meer op die in Leiden dan in Utrecht. Van een broeder- en zusterschap horen wij helemaal niets; in geen van de toch talrijke vroege oorkonden over het gasthuis blijkt zo'n organisatie als rechtspersoon op te treden. De stichting gaat ook niet op zo'n broeder- en zusterschap terug; meer dan eens melden de graven van Holland expliciet dat hun voorouders het gasthuis hebben gesticht. En toch zijn er broeders en zusters, zoals we al zagen in de jaren 1260. Het kunnen natuurlijk kostgangers zijn, zoals in Leiden. Maar gezien de relatie met Koningsveld denk ik eerder aan lekenbroeders en lekenzusters.

Dergelijke broeders en zusters komen we in de archieven van het klooster niet tegen, maar wel in het gasthuis²⁹. We zagen ze al in de oorkonde van Willem III uit 1330, die bepaalt dat het beheer wordt gevoerd door de twee gasthuismeesters, samen met een broeder of zuster die door hen en de proost van Koningsveld wordt gekozen. Die broeder of zuster krijgt de sleutel in beheer en legt samen met hen rekening af. In diezelfde oorkonde bepaalt de graaf dat niemand in het gasthuis een prove zal genieten, broeder noch zuster, dan wie een habijt draagt. Met andere woorden: kostgangers worden geweerd. De prebendarissen worden "ontvangen" door de proost, twee raadslieden van stadswege plus de gasthuismeesters. Zij worden gekleed en gecorrigeerd door de proost, op de wijze van de orde. Hun kleding wordt gemaakt van gasthuislaken, dat hen ter beschikking wordt gesteld door de gasthuismeesters, die hen ook de kost zullen geven zoals zij denken dat het goed is³⁰.

De bepalingen uit deze oorkonde zijn nader uitgewerkt in een "ordinancie ende regule der broederen ende zusteren inden ouden gasthuis van Delft", opgesteld door proost Nicolaas en de schepenen en de raad van Delft³¹. Laten we de bepalingen eens doorlopen.

1. Broeders dragen een witte rok, grijs scapulier en grijze kap; zusters een witte rok met ruime mouwen en nauwe hoofdgaten, een grijs scapulier en een witte falie. Onder hun habijt dragen zij kleding die hun door de gasthuismeesters is gegeven.
2. Ze lezen op de canonieke uren paternosters: bij de metten dertig, bij de priem, de terts, de sext en de noon telkens zeven, bij de vesper twaalf, bij de completen weer zeven en bij de vigilie vijftig, dus samen 127. Ze lezen er vijftig extra als er een broeder of zuster dood is, zolang die boven de aarde staat.
3. Ze vasten alle vier de quatertempers en alle vrijdagen; tijdens de advent en in de veertien dagen voor Pinksteren vasten zij minstens drie dagen per week. Zij houden vastenavond als papen en nonnen.
4. Ze zwijgen onder de maaltijd, eten niet tussen maaltijden en eten niet buitenshuis zonder verlof "der meestere". Wie die "meestere" is, is mij vooralsnog onduidelijk: wellicht een gasthuismeester, bijvoorbeeld die namens Koningsveld?
5. Ze mogen geen ruzie maken of "warringhe" veroorzaken; onrust wordt door de gasthuismeesters gemeld aan de proost ter correctie.
6. Ze biechten maandelijks en gaan vier maal per jaar ter communie.
7. Ze mogen niet buiten de "hienwerf" komen zonder verlof "der meestere", ze mogen alleen naar de gracht voor water en naar de tuin voor werk. Ze moeten alle arbeid verrichten die hen wordt opgedragen, en niets ondernemen op eigen initiatief. Ze mogen niets bezitten zonder verlof. Ze worden gekleed in het huis.

Dan volgen nog enkele slotbepalingen. De broeders en zusters zijn gehouden tot gehoorzaamheid en de proost corrigeert overtredingen, opdat anderen die nalaten en schepenen en raden tevreden zijn. Proost en gasthuismeesters spreken af dat broeders en zusters uitsluitend worden ontvangen ter ere van God en tot nut van het huis, dus

²⁹ Het necrologium van Berne vermeldt uit Koningsveld: zes proosten, twee priorinnen, 24 monialen, twee conversen, één conversin en acht "sorores". Eén moniale, Johanna de Wiel, was volgens het necrologium tevens "soror" (9/12); in een andere relatie met Koningsveld stonden Rikarde (8/1) en Willem, priester te Pijnacker (31/10). Zie G. van der Velden, ed., *Het necrologium van Arnold van Vessem uit 1574, aangevuld met namen van de abdijleden tot 1986* (Berne 1986). In oorkonden komen we slechts één convers van Koningsveld tegen: Floris V verbiedt de schout van Delft schot te eisen van het land dat broeder Thomas, convers van Koningsveld, aan het convent heeft geschonken (1276 12 31).

³⁰ NA, Koningsveld, inv.nr 224: "na der correxi van der ordine, ende die cleder sullen wesen van des gasthuys lakine datter die uytmeisters voirscreven toe gheven, ende die cost die dairtoe behoirt sullen die uytmeisters doen also groit ende also cleyne als hem selven goid denket, ende dien ghelden van tgasthuys weghe".

³¹ NA, Koningsveld, aanwinst 1994, f. 22-23. Dit stuk is ongedateerd, maar de taal wijst op de 14^e eeuw en proost Nicolaas komt voor in 1329. Zie Oosterbaan, *Zeven eeuwen*, 50-51.

niet wegens “machscap, vriendschap, moghentheyt noch ghienrande bede”. Wie zich misdraagt, wordt uitgezet door proost, gerecht en gasthuismeesters.

Leggen wij dit reglement naast de *consuetudines laycorum* van de premonstratenzer orde, dan is de conclusie eenvoudig. De grijze scapulieren, het vastenregime, de pater-nosters op de canonieke uren en de gehoorzaamheid wijzen erop dat we hier te maken hebben met lekenbroeders en -zusters van deze orde. In sommige opzichten is de ordonnantie wat strenger, bijvoorbeeld in het aantal paternosters. In andere is zij milder; zo mogen de broeders en zusters een wit kleed dragen, waar grijs is voorgescreven door de orde³². Hun taken liggen duidelijk op het huishoudelijke vlak. Het reglement is weliswaar opgenomen in het 15^e-eeuwse privilegeboek van het gasthuis, maar het is de vraag of er dan nog wel broeders en zusters in het gasthuis vertoeven, want we komen ze niet meer tegen in andere bronnen.

Wel treffen wij vrouwen aan die worden aangeduid als “conversinnen”. Zij lijken iets meer te zijn dan gewone lekenzusters, want ze worden ook “jonkvrouwen” genoemd. Het duidelijkst over hun taken is een oorkonde van hertog Filips van Bourgondië uit 1456. Op zijn voorspraak is een zekere Zoete Walravensdr als geprofeste jonkvrouw opgenomen in het gasthuis. Hij belooft nu aan proost Jan van Braadbeek, de magistraat van Delft en de gasthuismeesters dat dit een eenmalig verzoek is geweest. Hij bevestigt hierbij wat de regel is. Normaliter zijn er in het gasthuis twee geprofeste jonkvrouwen, die worden “ontfangen” door de proost, de magistraat en de gasthuismeesters. Die mogen een jonkvrouw die ongehoorzaam is uit het huis zetten en als er een sterft een nieuwe kiezen. De jonkvrouwen moeten zorgen dat de zieken niets te kort komen, hen bezoeken en “wat goets seggen” ten behoeve van hun zieleheil, in het bijzonder als zij stervende zijn³³. Met andere woorden: zij bieden troost en geestelijke bijstand. Dit is dus werk op een ander niveau dan de huishoudelijke taken van de broeders en zusters. De aannemings- en ontslagprocedure is echter precies hetzelfde. Het lijkt er dus op dat het instituut van de lekenbroeders en -zusters is verdwenen, en dat er nog slechts enkele conversen over zijn, die werk van hogere status verrichten. Dus vermindering van aantal, gecompenseerd door emancipatie van taken.

Maar ook deze, nog slechts zeer beperkte aanwezigheid van Koningsveld in het gasthuis komt in de 15^e eeuw onder vuur te liggen. Niet alleen van het stadsbestuur, waarvan je je kunt voorstellen dat het er op uit is de bemoeienis van het klooster te beperken. Ook de orde grijpt in. Dat blijkt uit een oorkonde uit 1459 van de abt van Mariënweerd, de proost van Koningsveld, en de pastoor van Den Haag³⁴. Zij voeren namens de abt-generaal van de orde een hervorming door bij de conversinnen in het Oude Gasthuis (*in mulieribus conversis*) naar aanleiding van geconstateerde tekortkomingen. Die worden helaas niet gespecificeerd, maar we kunnen ze wel bedenken. Wie werkt in het gasthuis, dus buiten het kloosterslot, wordt blootgesteld aan de verlokkingen van de wereld. Dat er op dit vlak incidenten voorkomen, staat vast. Omstreeks 1400 machtigt bisschop Frederik van Blankenheim de pastoor van “Kerckweert” tot het insluiten van een zekere Agate, “innesate” en ingeklede en geprofeste zuster van het Oude Gasthuis te Delft. Door vleeselijke zwakte heeft zij haar habijt verloochend en het huis verlaten. Maar zij heeft berouw getoond en is door de abt van Mariënweerd weer

³² T. Gerits, ‘Betekenis en spiritualiteit van de lekenbroeders in de middeleeuwse observantie van Prémontré’, in: *Gedenkboek orde van Prémontré 1121-1971* (Averbode 1971) 179-196.

³³ NA, Koningsveld, inv.nr 225 (1456 06 07).

³⁴ GAD, Oude en Nieuwe Gasthuis, inv.nr 187 (1459 06 28). Zij beroepen zich op een oorkonde van graaf Willem, waaruit zou blijken dat één conversin voldoende is; dit stuk heb ik niet kunnen traceren. De pastoor van Den Haag is waarschijnlijk ook premonstratenzer, want die parochie behoorde tot de abdij te Middelburg.

in de orde opgenomen. Als boetedoening heeft zij een kluis laten bouwen bij de kerk van Kerckweert, waar zij de rest van haar leven in opsluiting wil doorbrengen³⁵.

Dergelijke incidenten kunnen de aanleiding hebben gevormd voor de hervorming in 1459. Dan bepalen de drie reformatoren dat er na de dood van de huidige twee conversinnen slechts één zal worden aangesteld, en wel door de proost, op voordracht van de stad; zij moet ten minste 34 jaar oud zijn. De andere dienstdoende vrouw (*serviens*) zal een wereldlijke dame zijn, die door de stad wordt aangesteld om de zieken bij te staan³⁶. Tot aan de reformatie is er een conversin van Koningsveld in het gasthuis actief. Nog op 8 februari 1570 doet Maria Jansdr van Geel professie, in aanwezigheid van proost Jan Braesem, priorin Katerina Utenham, vijf nonnen uit Koningsveld en vijf gasthuismeesters³⁷.

Tenslotte

Delft had veel te danken aan Rikarde van Holland: stadsrechten, een gasthuis en de proosdij Koningsveld. Vanaf het begin bevond het gasthuis zich in het spanningsveld tussen stad en klooster. Voor een stad in opkomst was zeggenschap over een cruciale voorziening als een gasthuis onontbeerlijk. Koningsveld had aanvankelijk een stevige greep op het gasthuis, die tot uitdrukking kwam op drie gebieden. Op elk van die terreinen moest het klooster in de loop der tijd een stap terug doen.

Ten eerste bestuur en beheer. De wederzijdse rechten en plichten werden betwist tot op het hoogste niveau, dat van de grafelijkheid. Dit culmineerde in 1330 in een regeling waarbij de stad twee gasthuismeesters aanstelde, die samen met de proost een broeder of zuster aanwezen om hen bij te staan. Maar de proost behield de eindverantwoordelijkheid, gesymboliseerd in het afhoren van de rekeningen. Het lijkt echter twijfelachtig dat deze afspraak stand heeft gehouden tot de reformatie.

Ten tweede de zielzorg. Ook hierover werd in 1330 een regeling getroffen. Koningsveld werd bevestigd in het patronaatsrecht van de prove op het hoogaltaar. Dit werd sindsdien niet meer betwist. Wel hadden eerst de graaf en later het stadsbestuur het recht een niet functionerende priester af te zetten. En de gasthuismeesters beheerden zijn goederen. Daarmee stond zelfs de religieuze functionaris van het gasthuis onder curatele van de stad.

Ten derde verpleging en verzorging. Hierin was Koningsveld aanvankelijk actief via lekenbroeders en -zusters, wier rechten en plichten in 1330 werden vastgelegd. Hun werk was voornamelijk van huishoudelijke aard. In de vijftiende eeuw verdwenen zij uit de bronnen, en verschenen zogenaamde "conversinnen" of "jonkvrouwen", die de zieken troostten en geestelijke bijstand verleenden. Tegenover deze statusverhoging stond een reductie van hun aantal. Na een reformatie door de orde in 1459 resteerde er nog slechts één jonkvrouw. In de betreffende oorkonde wordt verwezen naar geconstateerde misstanden als motief. Maar misschien was er meer aan de hand, en past het besluit in een heroriëntatie op de beginselen van de orde, waarbij het koorgebed het hoogste goed werd geacht.

³⁵ Utrechts Archief, Bisschoppen, inv.nr 9, f. 41; ed. Oosterbaan, *Zeven eeuwen*, bijlage 20. Ik heb "Kerckweert" nog niet kunnen identificeren.

³⁶ In 1493 is Machtelt Jansdr, moeder van het gasthuis, getuige in een mirakelverhaal in de kroniek van de Nieuwe Kerk, samen met heer Harper, "bewarer int geestelic der siecken". D.P. Oosterbaan, *Kroniek van de Nieuwe Kerk te Delft* (Haarlem 1958) 142-143.

³⁷ GAD, Oude en Nieuwe Gasthuis, inv.nr 1 (afschrift van het privilegeboek NA, Koningsveld, aanwinst 1994, met aanvullingen), f. 30 (aantekening in andere hand). Opvallend detail is dat zij afkomstig is uit het Sint-Catharinaconvent te Brielle, een zusterhuis van de derde orde van Sint Franciscus.

Nog enkele vragen tot slot. In de literatuur over de premonstratenzer orde trof ik geen kloosters aan die zo actief waren in de gasthuiszorg als Koningsveld. Hoe is dat te verklaren? Ligt hier een lacune in het onderzoek? Of is Koningsveld zo uitzonderlijk? Of is er wellicht sprake van een regionaal verschijnsel? Ik wijs bijvoorbeeld op het eveneens in Holland gelegen cisterciënzerinnen klooster Leeuwenhorst, dat het gasthuis in Noordwijk beheerde. Of is de bronnensituatie met betrekking tot Koningsveld gewoonweg bijzonder gelukkig? Het kan natuurlijk best zijn dat ook andere premonstratenzer kloosters zo sterk geïnvolveerd waren in een gasthuis, maar dat we dat eenvoudig niet weten omdat de archieven te lacuneus zijn. Hopelijk zet deze bijdrage aan tot verder onderzoek, zodat duidelijk wordt hoe bijzonder of juist hoe algemeen verbreid de Delftse situatie is geweest.

Laien im Kloster und seinem Umfeld
im Mittelalter

Bruno Krings

Der Prämonstratenserorden entstand als Teil einer charismatischen Bewegung, die in der Nachfolge des armen Christus die ursprüngliche Lebensweise der Kirche wiederherstellen wollte. Wie in der apostolischen Urgemeinde Männer und Frauen unter der Leitung der Apostel *ein Herz und eine Seele waren*, so sollte es auch in den klösterliche Gemeinschaften Norberts sein: Unter der Leitung des Abtes und der Kanoniker, deren Zahl im 12. Jahrhundert gewöhnlich wie die der Apostel zwölf betrug, lebten mit ihnen Männer, d. h. Konversen, und Frauen, d. h. Konversinnen, als eine Gemeinschaft. Auch nachdem das Ideal der Doppelklöster sehr früh an seine Grenzen stieß und durch Versetzung der Frauen in eigene Klöster endete, blieb die ursprüngliche Einheit weiter bestehen, verstand sich der jeweilige Verband von Männer- und Frauenklöstern weiterhin als eine Gemeinschaft, eine *Congregatio*, in Christus.

Die Verwirklichung dieses Ideals führte anfangs zu einer entschiedenen Abgrenzung von der sogenannten *Welt*, so dass man von einem quasi-eremitischen Charakter der Prämonstratenserklöster sprechen kann. Kontakte nach außen hin sollten möglichst vermieden oder auf das Nötigste eingeschränkt werden. Das ging so weit, dass die ältesten Gewohnheiten des Ordens von 1130 sogar die Übernahme von Seelsorgestellen, abgesehen von der Betreuung der Schwesternklöster, verboten¹.

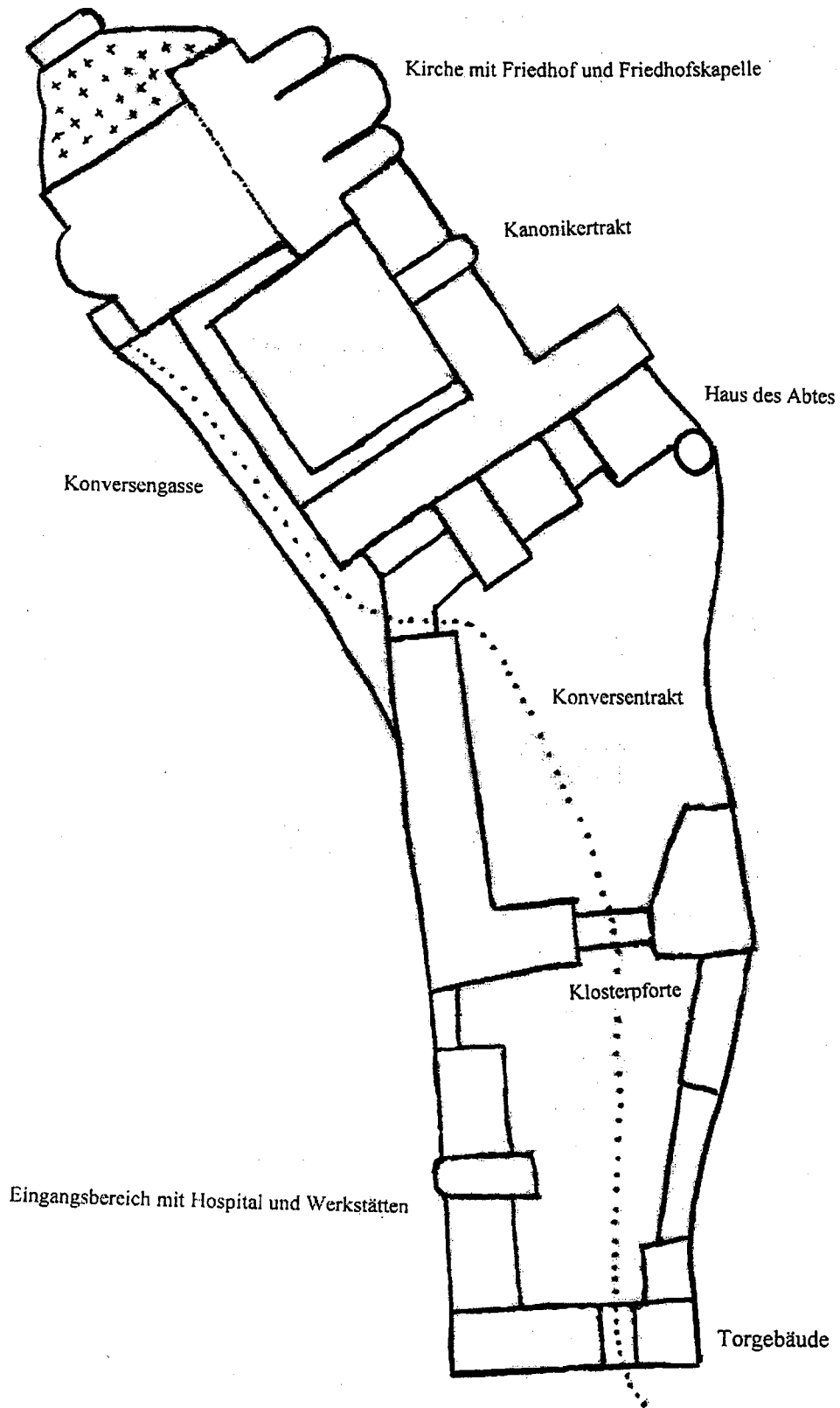
Nachdem der Erzbischof von Köln in einer Urkunde von 1130 Steinfeld einen an das Kloster angrenzenden großen Hof geschenkt hat, bestimmt er, dass es keiner weltlichen Person fortan erlaubt sei, in der Nähe des Klosters zu wohnen, damit die Gott dort dienenden Brüder um so freier sein sollten, ihre Regel zu beachten, je entfernter sie von Menschen waren, die sie dabei stören könnten².

Diese also nicht nur in den normativen Texten überall spürbare Abschottung stieß sich von Anfang an an der Wirklichkeit und konnte daher auf Dauer nicht aufrechterhalten werden. Da auch die Klöster der Reformorden trotz ihrer scharfen Kritik an den Standesidealen und Verhaltensweisen des Adels von ihrer Stiftung an, die eben fast immer durch den Adel erfolgte, in rechtlicher, sozialer und wirtschaftlicher Hinsicht mit ihrer feudalen Umwelt völlig verflochten waren, blieben die Rechtsvorstellungen der Orden oft nur von deklamatorischer Bedeutung.

¹ Raphael Van Waefelghem: *Les premiers statuts de l'ordre de Prémontré. Le Clm 17174*, Löwen 1913. Vgl. das Kapitel 43: *Que nos non expediant habere*, S. 45 f.

² Ingrid Joester: *Urkundenbuch der Abtei Steinfeld* (Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde 60), Köln-Bonn 1976, S. 4-7, Nr. 5.

Lageplan der Abtei Arnstein an der Lahn

Die punktierte Linie zeigt den Zugang zur Kirche

Beispiele für die erwähnte Abgrenzung: a) die Statuten³, b) die Arnsteiner Klosteranlage⁴.

Da wir über das Verhältnis der Klöster zu den Laien sprechen wollen, wenden wir uns zuerst dem inneren Bereich des Klosters zu, um in einem zweiten Schritt auf die übrigen Mitglieder der Klosterfamilie einzugehen.

³ Aus den Statuten für die Konversen von 1130. Die Änderungen von 1154 sind kursiv gesetzt:

9. Wenn Brüder, die in der Nähe eines Klosters oder eines Klosterhofes beschäftigt sind, wie Fuhrleute oder Schäfer, von Vorübergehenden begrüßt werden, soll der Vorsteher der Brüder den Gruß erwidern, die übrigen aber schweigend nicken. Falls jemand nach einem Weg fragt, soll der Vorsteher, wenn er ihn kennt, ihnen mit ausgestreckter Hand und zwei oder drei Worten oder so wenigen wie möglich den Weg zeigen. *Wenn sie darüber hinaus etwas fragen, soll er antworten: "Mehr zu sagen ist mir nicht erlaubt."*

17. Frauen dürfen Mühlen, *die von Laienbrüdern betrieben werden*, nicht betreten. Falls sie, ohne Rücksicht darauf zu nehmen, ihr Getreide bringen, soll es nicht gemahlen werden. *Ebenso sollen sie unsere Höfe, abgesehen von denen, in denen sich Schwestern aufhalten, nicht betreten, es sei denn, es handle sich wegen deren Verdienste um das Kloster um ältere Frauen in Begleitung zweier anderer, derentwegen kein falscher Argwohn entstehen kann.*

Van Waefelghem, wie Anm. 1, S. 61-63; Bruno Krings: Zum Ordensrecht der Prämonstratenser bis zur Mitte des 12. Jh., in: *Analecta Praemonstratensia* 76, 2000, S. 25 f. und 28.

Aus den vor 1154 erlassenen Dekreten des Generalkapitels (Krings: Zum Ordensrecht S. 15 f.):

1. In den Abteien kann, wenn das Volk Zutritt zur Kirche hat, am Ende der Messe der Segen erteilt werden. Andernfalls entfällt er.

2. Zu Prozessionen im Kreuzgang sind Weltliche nicht zugelassen.

5. Schwestern ist es nicht gestattet, in ein anderes Schwesternkloster zu gehen, außer um für immer dort zu bleiben.

6. Es wird ihnen auch nie erlaubt, das Kloster zu verlassen, um ärztliche Hilfe zu suchen.

7. Weltlichen Frauen ist es nicht gestattet, sich die Werkstätten des Klosters anzuschauen oder die Schwestern zu besuchen.

14. Gäste laden wir zu Kirchweihfesten oder den höchsten Feiertagen aus Rücksicht auf die Gewohnheiten unseres Ordens nicht ein. Falls sie dennoch ungeladen erscheinen und Freunde des Klosters sind, sollen sie einen ehrenhaften Platz im Chor erhalten. Vorbeikommende bleiben aber ausgeschlossen.

Vgl. zu Letzterem den entsprechenden Passus aus den noch unveröffentlichten Statuten von 1245, kursiv die Änderungen von 1290:

Zu Kirchweihfesten, zur Gewinnung von Ablässen sowie zum Begräbnis Verstorbener ist es Frauen gestattet, durch das Kloster hindurch zur Kirche zu gehen, sofern ein anderer Zugang zu ihr nicht vorhanden ist. Wenn aber eine Frau zu anderer Gelegenheit das Kloster betritt, muss der dafür Verantwortliche jeweils drei Tage bei Brot und Wasser fasten. Sollte sie auf Weisung des Abtes oder Priors ins Kloster eingelassen worden sein, ist dieser an vier Freitagen zu gleichem Fasten verpflichtet. *Ausgenommen davon sind die Stifterinnen des Klosters* (das heißt, die Frauen aus der Familie des Stifters), *denen der Zutritt gewährt wird, wenn er ohne einen Skandal zu erregen erfolgen kann.* Die Statutenredaktion von 1245 wird für den Druck vorbereitet. Zur Redaktion von 1290. Jean Le Paige: *Bibliotheca Praemonstratensis Ordinis*, Paris 1633, Neudruck (*Instrumenta Praemonstratensia* 3), Averbode 1998, S. 827.

⁴ Wie das zuletzt zitierte Statut beweist, waren die Kirchen der Prämonstratenserklöster in der Frühzeit Nichtordensleuten für gewöhnlich verschlossen. Beispielhaft zeigt das die Arnsteiner Klosteranlage. Weil der Felsrücken, auf dem sie errichtet wurde, nach allen Seiten steil abfiel, konnte später, als die Kirche Laien geöffnet wurde, auch kein anderer Zugang zur Kirche geschaffen werden. Um zur Kirche zu gelangen, mussten Fremde zuerst das äußere Tor, dann die Klosterpforte passieren, den Hof der Konversen durchqueren, um schließlich über die Konversengasse die Kirche betreten zu können.

Wie vorhin gesagt, gehören zur Gemeinschaft der frühen Prämonstratenser neben den Klerikern die Konversen und die Schwestern. Auf die Schwestern möchte ich heute nicht eingehen, sondern verweise auf einen Beitrag zu diesem Thema⁵.

Die Konversen⁶

Anders als bezüglich der Zisterzienser sind unsere Kenntnisse über die Konversen der Prämonstratenser noch gering⁷. Die wenigen bisher erschienenen Untersuchungen stützen sich vor allem auf die problematischen normativen Quellen. Bevor es zu besseren Aussagen kommen kann, müssen die Spuren der Konversen in den Quellen der einzelnen Klöster gesucht werden. Das aber ist mühsam, da die Konversen sowohl in den Rechtsquellen, wie den Urkunden, als auch in den chronikalischen Quellen gewöhnlich nur eine Nebenrolle spielen. Ganz anders ist es in den Nekrologien. Machen wir uns daher mit den Auswertungen einiger Nekrologien vertraut.

Das Verhältnis von Kanonikern und Konversen

Prémontré⁸

Die älteste Schicht des Nekrologs endet nach Van Waefelghem zwischen 1175 und 1178.

Kommemoriert werden in dieser: 161 Kanoniker, 699 Konversen, 331 Schwestern.
Verhältnis Kanoniker — Konversen: 1 : 4

Cappenberg⁹

Erhalten ist nur ein Drittel eines um die Mitte des 14. Jahrhunderts geschriebenen Nekrologs (7. April - 12. August).

Kommemoriert werden: 189 Priester, 554 Kleriker und Konversen, 372 Schwestern.
Verhältnis Kanoniker — Konversen bis zum 14. Jahrhundert: 1 : 3

⁵ Bruno Krings: Die Prämonstratenser und ihr weiblicher Zweig, in: Studien zum Prämonstratenserorden, hrsg. von Irene Crusius und Helmut Flachenecker (Studien zur Germania Sacra 25, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 185), Göttingen 2003, S. 75-105.

⁶ Bruno Krings: Das Prämonstratenserstift Arnstein a. d. Lahn im Mittelalter (1139-1527), (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Nassau 48), Wiesbaden 1990, S. 307-315: Die Konversen.

⁷ Gummarus Van den Broeck: Les Frères convers dans la législation des Prémontrés, in: *Analecta Praemonstratensia* 44, 1968, S. 215-246. Trudo Gerits: Betekenis en spiritualiteit van de lekebroeders in de middeleeuwse observantie van Prémontré, in: *Gedenkboek orde van Prémontré, 1121-1971*, Averbode 1971, S. 179-196. — Zur wirtschaftlichen Tätigkeit der Konversen seien folgende Untersuchungen angeführt: Ernst Soens: Het domein der Premonstratenzer-Abdij van Ninove, in: *Analecta Praemonstratensia* 4, 1928, S. 266-293, 374-405. Dietrich Lohrmann: Die Wirtschaftshöfe der Prämonstratenser im hohen und späten Mittelalter, in: Hans Patze (Hg.): *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter* (Vorträge und Forschungen, Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte 27) I-II, Sigmaringen 1983, hier I, S. 205-240. Ingrid Joester: Die Wirtschaftshöfe der Prämonstratenserstifte Steinfeld und Knechtsteden im 12. und 13. Jahrhundert, in: *Villa - Curtis - Grangia. Landwirtschaft zwischen Loire und Rhein von der Römerzeit zum Hochmittelalter* (Beihefte der Francia 11), hg. von Walter Janssen und Dietrich Lohrmann, München 1983, S. 222-241.

⁸ Raphael Van Waefelghem: *L'obituaire de l'abbaye de Prémontré* (Extrait des *Analectes de l'ordre de Prémontré*, tomes 5-8), Löwen 1913.

⁹ Das Original befindet sich im Archiv des Grafen Kanitz in Cappenberg, eine Kopie im Staatsarchiv Münster: Stift Cappenberg A I c.

Ilbenstadt¹⁰

Die älteste Schicht des Nekrologs endet kurz nach 1260.

Kommemoriert werden in dieser: 224 Kanoniker, 394 Konversen, 625 Schwestern.

Verhältnis Kanoniker — Konversen: 1 : 2

Rommersdorf¹¹

In der Zeit zwischen 1135 und ca. 1500 werden kommemoriert: 365 Kanoniker, 737 Konversen.

Da seit dem 14. Jahrhundert nur noch wenige Konversen vorkommen, beträgt das Verhältnis Kanoniker — Konversen bis dahin: 1 : 4

Weißenu¹²

Um 1260 zählt das Kloster 24 Kanoniker, 60 Konversen, 90 Schwestern.

Verhältnis Kanoniker — Konversen: 1 : 3

Arnstein¹³

Kommemoriert werden von 1139 bis 1227: 64 Kanoniker, 322 Konversen.

Verhältnis Kanoniker — Konversen bis dahin: 1 : 5

Im Arnsteiner Nekrolog werden insgesamt kommemoriert: 477 Konversen.

Von 1139 - 1227: 322

Von 1227 - ca. 1240/45: 57

Von 1240/45 bis zum Ende des 13. Jh.: 81

Im ersten Drittel des 14. Jh.: 12

Danach bis 1802: 5

Demnach bildeten bis um 1300 die Konversen in den Klöstern die überwiegende Mehrzahl der Ordensleute.

Das genannte Quellenproblem bei den Konversen erklärt, dass wir über ihre Standeszugehörigkeit nur mangelhaft unterrichtet sind. Mit dem Grafen von Arnstein treten in das neue Kloster sein Truchsess und fünf seiner Ministerialen als Konversen ein. In den 50er Jahren des 12. Jh. wird ein weiterer Hochadliger, Hartrad von Merenberg, Konverse des Klosters. Auch zwei namentlich bekannte Konversen des 13. Jh. waren Niederadlige. Ins Arnsteiner Frauenkloster Beselich tritt 1286 der Niederadlige Johann von Schönborn mit seiner Schwester Christina ein. In Rommersdorf gehört ein niederadliger Konverse zu den Gründern¹⁴. In Ninove traten wie in Arnstein außer dem Stifter mehrere Niederadlige als Konversen ein¹⁵.

Relativ gut unterrichtet sind wir über die Verhältnisse im Kloster Weißenu in der Nähe des Bodensees. Von 51 Personen, die dem Kloster Güter gestiftet haben, sind 3 als Chorherren und 45 als Konversen eingetreten. Von diesen Konversen waren 12 Niederadlige und 31 Freie. Ein Ritter ging mit seiner Frau, seinem Sohn und seiner

¹⁰ Ludwig Clemm: Das Totenbuch des Stifts Ilbenstadt, in: Archiv für hessische Geschichte und Altertumskunde NF 19, 1935, S. 169-274.

¹¹ Eine Edition wird vorbereitet. Erhalten sind zwei Handschriften des 17. Jh.: Landeshauptarchiv Koblenz 560, 348, Nr. 6 und Landesbibliothek Wiesbaden Hs. 71.

¹² Georg Wieland: Gemeinschaft im Wandel. Der Weißenuer Konvent vom 12. bis zum 19. Jahrhundert, in: Helmut Binder (Hg.): 850 Jahre Prämonstratenserabtei Weißenu, 1145-1995, Sigmaringen 1995, S. 119-177.

¹³ Wilhelm M. Becker: Das Necrologium der vormaligen Prämonstratenser-Abtei Arnstein an der Lahn, in: Nassauische Annalen 16, 1881.

¹⁴ Bruno Krings: Zur Geschichte des Prämonstratenserstiftes Rommersdorf im 12. Jahrhundert, in: Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte 36, 1984, S. 22 u. 32.

¹⁵ Soens, wie Anm. 7, S. 276.

Tochter ins Kloster. Bald nach 1164 treten drei Brüder, Ministerialen des Pfalzgrafen von Tübingen in Weißenau ein, einer als Kanoniker, die beiden anderen als Konversen. Ministerialen und Söhne von Rittern finden sich also sowohl unter den Kanonikern wie unter den Konversen. Das bedeutet, dass die Entscheidung für den Status des Kanonikers oder Konversen noch offen war. Unter den Laienbrüdern überwiegen die Söhne freier Bauernfamilien. Die Ansicht, die Konversen seien fast alle einfacher bäuerlicher Herkunft gewesen, läßt sich also nicht halten¹⁶.

Ursprünglich unterschied sich in den Stiften der norbertinischen Reformkanoniker die Kleidung der Konversen wahrscheinlich nicht von der der Kanoniker. Noch 1234 trugen die Laienbrüder in manchen Klöstern der prämonstratensischen Richtung des Ordens zu den weißen Kleidern auch weiße Mäntel. Was den Magdeburger Zweig betrifft, ist aus Arnstein, das bis 1224 dazu gehörte, ein einzigartiges Zeugnis erhalten geblieben: das Selbstbildnis des Konversen Gerlach auf einer der Scheiben aus dem Westchor der Kirche. Wie die Kanoniker der sächsischen Prämonstratenser, trägt auch der Konverse ein weißes Kleid und einen blauen Mantel. Sein Porträt — es befand sich sicher nicht von ungefähr in einem Fenster des Konversenchors — belegt, dass mit Gerlach einer der bedeutendsten Glasmaler seiner Zeit als Laienbruder in Arnstein eingetreten ist¹⁷.

Wenn Kanoniker wie Konversen das gleiche Ordensgewand tragen, bedeutet dies, dass sie, trotz der Verschiedenheit ihrer Berufung und Lebensform, vor Gott gleich sind. Dieses Idealbild der apostolischen Urgemeinde vertritt mit Nachdruck die Arnsteiner Gründungsgeschichte. Sie spricht ohne Unterschied stets von Brüdern, der *einmütigen und seligen Gemeinschaft der Brüder von Arnstein*.

Auch die Konversen haben primär einen geistlichen Auftrag. Die Arnsteiner Gründungsgeschichte beschreibt ihn am Beispiel des Konversen Ludwig von Arnstein, der danach brannte, gute Werke zu verrichten und Christus in Tat und Gesinnung gleichförmig zu werden, der vor Gott wie ein Kind sein und nichts gelten wollte, der vorbildlich den Weg der Demut ging und nicht durch Worte, sondern durch sein Leben und seine Nächstenliebe überzeugte. Diesen Auftrag vollziehen die Konversen praktisch, indem sie für den Unterhalt des Stiftes sorgen und seine Verpflichtung zur Armenfürsorge und Gastfreundschaft ermöglichen.

Die unterschiedliche Berufung und Ausrichtung der beiden Kommunitäten des Arnsteiner Konvents, der Kanoniker und Konversen, bestimmte auch die funktionale Aufteilung der Klostergebäude, wie wir schon gesehen haben. Dies läßt sich besonders an der doppelchörigen Kirche nachweisen. Der Ostchor mit den Nebenchören, der Vierung und dem Querhaus, d. h. der gesamte höher gelegene Teil der Kirche, war den Kanonikern vorbehalten und durch eine Schranke oder einen Lettner an den westlichen Vierungspfeilern vom übrigen Teil getrennt. Der Westchor mit dem Langhaus und den Seitenschiffen gehörte den Konversen. Er hat in der Arnsteiner Überlieferung, auch nachdem es schon lange keine Konversen mehr gab, bis ins 18. Jahrhundert die Bezeichnung *chorus conversorum* oder *Brüderchor* behalten. Während sich im Ostchor der Altar des hl. Nikolaus, des Patrons von Kirche und Kloster, befand, stand im Westchor der Altar des Evangelisten Johannes, eines Lieblingsheiligen der Prämonstratenser. Die zwei verschiedenen Gruppen des Konventes waren also bei ihren Gottesdiensten jeweils auf einen der entgegengesetzten Chöre hin orientiert¹⁸.

Welche Tätigkeiten übten die Laienbrüder für das Kloster aus? Es scheint, dass ihnen zumindest in einigen Klöstern die Wirtschaftsführung übertragen war. Das heißt

¹⁶ Wieland, wie Anm. 12, S. 125-128.

¹⁷ Krings: Arnstein, wie Anm. 6, S. 481-484 u. Tafel I / 3.

¹⁸ Krings: Arnstein, wie Anm. 6, S. 416.

zuerst, dass die Kellner Konversen waren. In Arnstein beaufsichtigt der Stifter als Konverse die Wirtschaft der Abtei und ihrer Tochterklöster. Auch 1247 und 1285 haben Konversen das Amt des Kellners inne¹⁹. Unter Propst Ulrich von Steinfeld (1152-1170) leitet ebenfalls ein Konverse die gesamte Wirtschaft des Klosters²⁰. In Weißenau wird der Konverse Heinrich Yppli 1266 und 1275 als Kellner genannt. 1275 ist noch ein zweiter Konverse als Kellner tätig²¹. Im Frauenkloster Langwaden ist 1177 der Konverse Ludolf Kellner²². In Clarholz versieht der Konverse Konrad von Borgeln 1325 das Amt des Kellners²³. In Rommersdorf wird der Laienbruder Johannes von Urbach 1309 und 1321 als Prokurator erwähnt²⁴.

Dass Konversen die Klosterhöfe leiteten, ist bekannt, auch dass sie Höfe für ihre Klöster gerodet haben. Aus den Briefen des Propstes Ulrich von Steinfeld erfahren wir, dass um 1160 Konversen eines böhmischen Klosters einen diesem gehörenden Weinhof an der Mosel bebauen²⁵. In Arnstein haben Kanoniker und Konversen gemeinsam Kirche und Kloster gebaut. Auch die Arnsteiner Frauenklöster Beselich und Gommersheim wurden von den Konversen errichtet²⁶. In Weißenau ist 1266 und 1275 ein Konverse Infirmarius, Krankenpfleger, des Klosters. Andere Konversen werden in beiden Jahren, abgesehen von den Hofleuten, als Weinkellner, Bäcker, Schmiede, Schuster und Weber bezeichnet²⁷. 1260 empfiehlt der Wormser Bischof allen Pfarreien seines Bistums, den Propst und die Konversen des Frauenklosters Enkenbach in der Pfalz, die Geld für den Bau ihrer Kirche sammeln, zu unterstützen²⁸. 1261 gestattet der Erzbischof von Mainz Konversen des abgebrannten Frauenklosters Keppel, innerhalb seiner Diözese zu dessen Wiederaufbau einen Ablass anzubieten und Spenden einzusammeln. Das entsprach den Bestimmungen der Statuten des Ordens²⁹.

Den schnellen Rückgang der Konversen im 13. Jahrhundert kann man — mancherorts mit zeitlicher Verzögerung — bei allen Reformorden des 12. Jahrhunderts feststellen. Deshalb sind auch die wesentlichen Gründe dafür nicht bei den einzelnen Orden zu suchen, sondern sie dürften übergreifender Natur sein. Als solche werden in der Forschung genannt: Veränderungen in den ökonomischen und sozialen Bedingungen, wozu besonders die Entwicklung der Städte und der Aufschwung des gewerblichen Lebens zählen; eine Wandlung des Weltbildes im Spätmittelalter; ein Mentalitätswandel und eine Veränderung des religiösen Bewusstseins, die zu neuen Formen der

¹⁹ Krings: Arnstein, wie Anm. 6, S. 309-311.

²⁰ Joester: Wirtschaftshöfe, wie Anm. 7, S. 229.

²¹ Wieland, wie Anm. 12, S. 125 f.

²² Hans Mosler: Geschichte des Besitzes der Abtei Kamp im heutigen Kreise Bergheim (Erf), in: Bergheimer Beiträge zur Erforschung der mittleren Erftlandschaft 6, 1974, S. 51 u. 57.

²³ Wilhelm Honselmann: Adlige Chorherren. Verzeichnis der Mitglieder des Clarholzer Konventes, in: Clarholtensis Ecclesia. Forschungen zur Geschichte der Prämonstratenser in Clarholz und Lette (1133-1803). Zur 850-Jahr-Feier der Stiftsgründung hg. von Johannes Meier (Studien und Quellen zur westfälischen Geschichte 21), Paderborn 1983, S. 83.

²⁴ Herbert Leicher: Die Geschichte der Prämonstratenserabtei Rommersdorf von der Gründung bis zum Beginn der Reformation, mschr. Diss. Bonn 1953, S. 121.

²⁵ Joester: Urkundenbuch, wie Anm. 2, S. 638 f., Nr. 71.

²⁶ Krings: Arnstein, wie Anm. 6, S. 310.

²⁷ Wieland, wie Anm. 12, S. 125 f.

²⁸ Landesarchiv Speyer F 7, Nr. 99.

²⁹ Krings: Arnstein, wie Anm. 6, S. 311. — Zu dem entsprechenden Dekret des Generalkapitels Bruno Krings: Das Ordensrecht der Prämonstratenser vom späten 12. Jahrhundert bis zum Jahr 1227. Der Liber consuetudinum und die Dekrete des Generalkapitels, in: *Analecta Praemonstratensia* 69, 1993, S. 230, Nr. 101.

Frömmigkeit führt, wie das Auftreten der Bettelorden und die starke Anziehung zeigt, die sie auf viele Menschen ausübten.

Die genannten Ursachen stehen miteinander in engem Zusammenhang. Beim heutigen Stand der Forschung lässt sich noch nicht sagen, welche von ihnen mehr oder weniger zu der Entwicklung in den Reformorden beigetragen haben.

Auf ein Argument, nämlich das des Wandels der religiösen Einstellungen, soll noch eingegangen werden. Die Reformorden verdankten ihren anfänglichen Elan und ihre Attraktivität in entscheidendem Maß dem Frömmigkeitsideal der erneuerten apostolischen Urgemeinde. Dieses Ideal verblasste seit der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts und stieß sich immer mehr an der Wirklichkeit in den Klöstern. Dadurch aber musste es zu einer fundamentalen Wandlung des Selbstverständnisses der Reformorden kommen. Zum ursprünglichen Ideal gehörte die Gleichwertigkeit aller Gruppen, d. h. bei den Prämonstratensern der Kanoniker, Konversen und Schwestern. Gemeinsam wollten sie als Arme Christi von ihrer Hände Arbeit leben. So erklärt sich die Anziehungskraft des Konverseninstituts selbst auf Hochadlige, weil mit ihrem Eintritt ins Kloster keine Diskriminierung verbunden war. Indem das ursprüngliche Ideal seine Kraft verlor, änderte sich die Werthaftigkeit der Konversen. Aus einem konstitutiven Teil der Gemeinschaft wurden sie zu einem akzidentellen, zu einer den Kanonikern dienenden Gruppe. Hier holte die mit der Reform des 11. Jahrhunderts einsetzende Klerikalisierung der Kirche, die einen Graben zwischen Klerus und Laien aufriß, die Reformorden ein. Nun wird bei den Prämonstratensern der Unterschied zwischen Kanonikern und Konversen immer stärker betont, was zu Spannungen und schließlich zu Aufständen der Konversen führt. Das Verschwinden der Konversen aus den Klöstern war eine Folge dieser Entwicklung.

Maßnahmen gegen die Laienbrüder sind zuerst aus der Zeit Abt Philipps von Prémontré (1161-1171) überliefert. Damals hatte das Generalkapitel Bestimmungen erlassen, die unter den Konversen erhebliche Unruhe auslösten und viele dazu brachten, die Klöster zu verlassen. Als das Papst Alexander III. zu Ohren kam, ermahnte er den Abt, von den Neuerungen bis zur Beendigung des Schismas in der Kirche (1159-1177) abzustehen. Wenn dann wieder alle Prälaten des Ordens am Generalkapitel teilnähmen, könne man diese Fragen erneut behandeln³⁰. Durch das Schisma war auch der Orden gespalten. Es spricht einiges dafür, dass im Reich eine andere Einstellung gegenüber den Konversen bestand als in Westeuropa, wie das nachweislich gegenüber den Schwestern der Fall war. Anhand der Nekrologien und der urkundlichen Überlieferung wäre zu überprüfen, ob die Konversen in Frankreich früher aus den Klöstern verschwanden als in den Niederlanden und in Deutschland. Zu den Anordnungen, die den Zorn der Konversen erregten, dürfte wohl damals schon in erster Linie gehört haben, dass die Laienbrüder zur Unterscheidung von den Kanonikern graue Mäntel tragen und ihre Bärte stutzen sollten.

Die Brüder und Schwestern *ad succurrendum*³¹

Wie die meisten Orden, gestatteten auch die Prämonstratenser ihnen nahestehenden Laien beiderlei Geschlechts, in schwerer Krankheit oder auf dem Sterbebett ihrem Orden beizutreten. Der Betreffende brauchte dazu kein Noviziatsjahr absolviert zu haben. Gesundete er wieder, was wohl höchst selten vorkam, wurde seine Profess nicht etwa als hinfällig erachtet, sondern blieb gültig. Sie verpflichtete ihn, fortan als Mitglied des Ordens im Kloster zu leben. Diese Profess erhielten ihr Begräbnis im Ordens-

³⁰ Krings: Zum Ordensrecht, wie Anm. 3, S. 21.

³¹ Krings: Arnstein, wie Anm. 6, S. 315 f.

gewand auf dem Klosterfriedhof. Für sie wurden auch die gleichen Gottesdienste und Gebete verrichtet wie für gewöhnliche Konventualen.

Hier liegt der Sinn dieser uns heute merkwürdig erscheinenden Praxis und auch die Erklärung des Namens. Der Konvent, in den man in Todesnot eintrat, sollte einem mit Gottesdiensten und Fürbitten zu *Hilfe kommen*. Ein zweiter Gedanke dürfte ebenfalls eine Rolle gespielt haben. Während des Mittelalters verbreitete sich die Ansicht, die Ordensprofess sei einer zweiten Taufe vergleichbar, die den neuen Ordensangehörigen aufgrund seines radikalen Bekenntnisses zu Gott und seines Versprechens, nach den so genannten evangelischen Räten zu leben, von allen Sünden reinige. Dieser Gnade hoffte auch der Professe *ad succurrendum* teilhaftig zu werden. Alle waren dem Kloster wohl schon zu Lebzeiten eng verbunden.

Fast die einzige Quelle für dieses Institut sind die Nekrologien, so auch die von Prémontré, Floreffe und Park³². Zu diesen Brüdern und Schwestern zählen Männer und Frauen aller Schichten der Bevölkerung: Klosterstifter wie der Stifter Rommersdorfs Gerlach von Isenburg, die Stifter der Abtei Arnsberg, Graf Heinrich und sein Sohn, Graf Gottfried, die beiden Stifter von Sayn, die Grafen Heinrich und Eberhard von Sayn, viele Adlige, wie zum Beispiel der 1330 verstorbene Graf von Namur, Johann von Flandern, in Floreffe, Eheleute, zahlreiche Leute, die im Dienst des Klosters standen, Priester, Kanoniker von Kollegiatstiften. Wie das Nekrolog von Park ausweist, gehörten zu ihnen selbst Angehörige anderer Orden, ein Benediktinermönch, eine Äbtissin, mehrere Schwestern von Nivelles. Vielleicht unter dem Einfluss der Reformation bricht diese Institution zu Beginn des 16. Jh. überall ab.

Kommen wir nun zu den übrigen Mitgliedern der Klosterfamilie.

Das Aussterben der Konversen führte zu einer Wirtschaftskrise der Klöster, die zu Anfang des 14. Jh. vielfach nachweisbar ist. Von der Eigenwirtschaft mussten sie nun zur Pacht- und Rentenwirtschaft übergehen, was ihre Einkünfte erheblich minderte. An die Stelle der Konversen traten nun verschiedene Gruppen von Laien, die fast alle irgendwie in die Gemeinschaft des Klosters eingefügt waren.

Die Donaten oder Semikonversen³³

Ich stütze mich in den folgenden Ausführungen fast ausschließlich auf Quellen der Abteien Arnstein und Rommersdorf und ihrer Frauenklöster, die mir vertraut sind. Das heißt nicht, dass es dieses Institut anderswo nicht gab. Im Gegenteil. Es ist nur in den verschiedenen Arbeiten über Klöster bisher nicht genügend untersucht worden. Semikonversen gab es vereinzelt schon sehr früh. Aus Weißenau wissen wir z. B., dass im 12. Jahrhundert ein Adliger, dessen drei Söhne als Konversen in das Kloster eingetreten waren, sich ihnen als Semikonverse, der Ausdruck wird so verwandt, anschloss und im Kloster weltliche Kleidung trug³⁴. Im Rommersdorf unterstellten Frauenkloster Marienroth wird 1298 der Semikonverse Friedrich genannt³⁵.

³² Zum Nekrolog von Prémontré vgl. Anm. 8. Joseph Barbier: *Nécrologe de l'abbaye de Floreffe, de l'ordre de Prémontré, au diocèse de Namur*, in: *Analectes pour servir à l'Histoire Ecclésiastique de la Belgique* 13, 1876, S. 5-70, 190-286. Raphael Van Waefelghem: *Le nécrologe de l'abbaye du Parc*, Brüssel 1907.

³³ Krings: Arnstein, wie Anm. 6, S. 316-319.

³⁴ Wieland, wie Anm. 12, S. 127 u. 167, Anm. 34.

³⁵ Landeshauptarchiv Koblenz 162, 139.

Innerhalb der Klosterfamilie standen die Donaten dem Konvent am nächsten. Es waren Laien, die, wie der Name sagt, sich selbst mit ihrem Besitz und ihrer Arbeitskraft für immer dem Kloster übergeben hatten.

Vergleichbar einem Noviziat ging der Aufnahme als Donat eine einjährige Vorbereitungs- oder Probezeit voraus, während derer der Kandidat feststellen konnte, ob ihm diese Lebensform zusagte, und das Kloster, ob er zu einem Leben in seiner Gemeinschaft geeignet war. Danach folgte die feierliche Übergabe an das Kloster vor dem Altar, wobei der Donat dem Abt mit den Händen auf dem Evangelienbuch Gehorsam versprach. Dafür empfing er mit dem Segen des Abtes die *plena confraternitas*, d. h. die Aufnahme in die volle Bruderschaft des Klosters. Sie verpflichtete dieses, ihn fortan mit allem Lebensnotwendigen — Nahrung, Kleidung und Wohnung — zu versorgen und ihn im Alter oder bei Krankheit zu pflegen. Nach seinem Tod standen ihm die gleichen Gebete und Messen wie den Konventualen und ein Begräbnis auf dem Klosterfriedhof zu. In einer um 1150 ausgestellten Steinfeldener Urkunde heißt es gegenüber einem Adligen, der Steinfeld und seinem Frauenkloster Dünnwald bei Köln umfangreiche Stiftungen gemacht hatte: *Die Brüder und die Schwestern nahmen ihn in ihre volle Bruderschaft (plena confraternitas) auf, so dass nach seinem Tod für ihn alles so geschieht, wie es gegenüber den Professoren der beiden Klöster üblich ist*³⁶.

Vor den zuständigen Gerichten trug der Donat sein Vermögen dem Kloster auf. Die Nutznießung desselben, seltener nur eines Teiles davon, stand ihm auf Lebenszeit zu. Gelegentlich traten an deren Stelle auch bestimmte Leistungen des Klosters. Wenn nicht ausdrücklich etwas anderes vereinbart worden war, fiel spätestens nach seinem Tod sein Besitz und alles, was er nach seiner Aufnahme ins Kloster hinzu erworben hatte, an das Stift.

Die beiderseitigen Rechte und Pflichten wurden in einem Vertrag schriftlich festgehalten. Da die Donaten keine Profess abgelegt hatten, trugen sie weiter ihre weltlichen Kleider. Sie galten aber als Angehörige des Prämonstratenserordens. Dies bedeutete, dass sie von den gewöhnlichen Gerichten eximiert waren und nur den vom Papst für den Prämonstratenserorden bestellten Richtern unterstanden. Über Gebets- und Fastenverpflichtungen der Donaten enthalten die Urkunden keine Aussagen. Handelte es sich bei dem Kandidaten um einen Hörigen, war vor dem Beginn des Probejahres eine Freilassung aus dem Hörigkeitsverhältnis erforderlich. Löste der Donat später seinen Vertrag mit dem Kloster, verblieb er jedoch in dessen Hörigkeit.

Neben Ledigen und Witwern betrifft knapp die Hälfte der erhaltenen Aufnahmekontrakte Ehepaare, die gemeinsam als Donatenbruder und -schwester angenommen wurden. Während von den Unverheirateten und Verwitweten gefordert wurde, ohne Erlaubnis des Abtes keine Ehe mehr einzugehen und enthaltsam zu leben, wurde letzteres von den Eheleuten erst seit dem 17. Jahrhundert erwartet. Ein Fall, dass eine ledige oder verwitwete Frau als Donatenschwester in Arnstein aufgenommen wurde, ist mir nicht bekannt. Im Rommersdorfer Nekrolog kommen zwei vor.

In den Aufnahmeverträgen wird mit den Donaten gewöhnlich vereinbart, dass sie, solange sie es vermögen, nach Anweisung des Abtes für das Kloster arbeiten und über ihre Tätigkeit Rechenschaft ablegen. Wenn sie wegen Krankheit oder aus Altersgründen dazu nicht mehr imstande sind, sollen sie im Kloster eine eigene Kammer erhalten und bis ans Lebensende wie die Konventualen versorgt werden. Diese Kammern dürften sich im Hospital vor der Klosterpforte befunden haben, in Rommersdorf in der Nähe der Küche.

³⁶ Joester: Urkundenbuch, wie Anm. 2, S. 14, Nr. 16.

Die Donaten nahmen für beide Klöster vertrauensvolle Aufgaben wahr. Mehrere Donaten hatten im 14. und 15. Jahrhundert in Arnstein das Amt des Kellners inne. Andere führten, oft über lange Jahre hinweg, als Provisor die Haupthöfe der Klöster, vor allem die Stadthöfe, und tätigten Rechtsgeschäfte in deren Namen. Hermann Kern, 1336 geboren, war 1369 Arnsteiner Donat geworden. Von 1381 bis 1401 ist er als Schaffner des Klosters im Wormser Stadthof bezeugt und verwaltete von dort aus den umfangreichen Güterkomplex, darunter ein Dorf mit Arnsteiner Landeshoheit, im Hinterland von Worms. 1406 lebt er, nun 70 Jahre alt, im Kloster. Wieder andere waren im Kloster selbst tätig als Köche, Bäcker, Gärtner, Diener des Abtes. Besonders das Amt des Pförtners übertrug man gerne Donaten.

Die meisten Donaten stammten aus der Umgegend von Arnstein und Rommersdorf³⁷. Manche standen vorher in Diensten des Stiftes und baten erst im Alter um Aufnahme als Donat.

Eine besondere Gruppe bildeten die Donatenpriester, die in Arnstein seit dem 15. Jahrhundert bezeugt sind, und die das Kloster nach seiner Reform 1480 in seinen Pfarreien als Pfarrer einsetzte. Für sie galten im Wesentlichen die gleichen Bestimmungen wie für die übrigen Donaten.

Es ist nicht bekannt, seit wann die beiden Klöster Donaten besaßen. Die ersten urkundlich bezeugten, ein Ehepaar aus Niederlahnstein, wurden einige Jahre vor 1286 aufgenommen. Zu dieser Zeit hatte Arnstein bekanntlich nur noch wenige Konversen. Deshalb drängt sich der Gedanke auf, dass die Donaten in gewisser Weise an die Stelle der Konversen traten und diese im Kloster und den Höfen, die es in eigener Regie weiterführte, ersetzten. Außer ihrer Arbeitskraft brachten die Donaten, wie erwähnt, auch ihr Vermögen ins Kloster ein, was für dieses wirtschaftlich von nicht geringer Bedeutung war.

Die Quellen bieten keine Hinweise auf die Motive, welche die Menschen im Spätmittelalter bewogen, sich als Donaten dem Stift anzuschließen. Bei älteren Leuten mag der Wunsch nach Absicherung im Alter und Pflege im Krankheitsfalle im Vordergrund gestanden haben. Besonders für kinderlose Ehepaare und Witwer bot sich diese Lebensform an. Mitentscheidend wird die Sorge um das eigene Seelenheil gewesen sein, für das die Klostersgemeinschaft durch das ständige Gebet für ihre Verstorbenen einstand. Manche, besonders jüngere, dürften aber auch aus tieferem religiösem Antrieb ein Leben in halbklosterlicher Weise, ähnlich dem der Begarden und Beginen, gewählt haben. In den Quellen lassen sich die Semikonversen nicht leicht von den eigentlichen Konversen unterscheiden, da sie manchmal auch als Konversen bezeichnet werden und Bruder und Schwester genannt werden.

Die Präbendare³⁸

Die Verpfändung von Laien an Klöster und Hospitäler war besonders im Spätmittelalter weit verbreitet. Sie erwarben sich mit ihrem Vermögen oder einem Teil desselben in diesen eine Pfründe oder Präbende, ein vertraglich gesichertes Recht auf Verköstigung, Bekleidung und Wohnung in dem Umfang, wie es den Konventualen des betreffenden Klosters zustand. Zugleich wurden sie in die Hausgemeinschaft des Klosters aufgenommen. Ehepaare mussten sich verpflichten, nach dem Tod des Partners nicht mehr zu heiraten.

³⁷ Zu Rommersdorf vgl. einige Aufnahmeverträge aus der Zeit von 1354-1386: Landeshauptarchiv Koblenz 162, Nr. 260, 264-265, 383, 386.

³⁸ Krings: Arnstein, wie Anm. 6, S. 319 f.

Präbendare waren auch die Arnsteiner und Rommersdorfer Donaten. Durch ihre Selbstübergabe an das Kloster, die Aufnahme in dessen volle Bruderschaft und die Bereitschaft für es zu arbeiten, hatten sie sich aber viel enger mit dem Kloster verbunden als reine Pfründner. Solche lassen sich urkundlich in Arnstein nur in zwei Fällen, in Rommersdorf aber besonders seit dem 16. Jahrhundert häufiger nachweisen. Das lässt darauf schließen, dass man in Arnstein nur ausnahmsweise bereit war, reine Pfründner aufzunehmen.

Die Mitglieder der Bruderschaft³⁹

Außer der *plena confraternitas*, die, wie bei den Donaten, eine Hingabe der Person und ihres Vermögens an das Kloster voraussetzte, gab es auch eine *communis confraternitas*, in die besondere Wohltäter des Stiftes aufgenommen wurden. Einen Ritus der Aufnahme in die Bruderschaft enthält das Arnsteiner Kapitelsbuch aus dem Jahr 1227.

Das Kloster versprach ihnen Anteil an den Gebeten und guten Werken seiner Konventualen und des Ordens, beging ihre Exequien und ihr Jahrgedächtnis und trug sie zum fortwährenden Gedenken und Fürbittgebet in sein Seelbuch ein. Es handelte sich hierbei also um eine Gebetsgemeinschaft, die ebenfalls die Wohltäter zum Gebet für die Klostersgemeinschaft verpflichtete. Ob mit der Aufnahme in die Bruderschaft grundsätzlich auch das Recht auf ein Begräbnis auf dem Klosterfriedhof verbunden war, lässt sich nicht nachweisen. Nach einem Statut des Generalkapitels beging der Prämonstratenserorden jährlich am 13. März feierlich das Gedächtnis aller Mitglieder der Bruderschaft, Familiaren, Wohltäter und derer, die auf seinen Friedhöfen bestattet waren. Dieses Gedenken findet sich auch in verschiedenen Nekrologien.

Die Familiaren⁴⁰

Die einzige Quelle für diesen Zweig der Klosterfamilie sind die Nekrologien. Im Arnsteiner Nekrolog werden 133, im Rommersdorfer 226 Männer und Frauen als Familiaren des Klosters genannt. Es handelt sich bei ihnen um zwei unterschiedliche Gruppen, das Gesinde und die Freunde des Klosters. Die meisten waren wohl treue, langjährige Bedienstete der beiden Klöster, wie man an ihren bescheidenen Stiftungen erkennt. Zum Dank für ihre Dienste trug das Kloster sie in sein Seelbuch ein. Soweit ihre Herkunft angegeben ist, kommen fast alle aus den Dörfern und Städten im Umkreis des Klosters. Die Freunde des Klosters stammen aus Stadt und Land. Es sind Priester, Adlige, Bürger, Handwerker, Bauern. In welcher Weise sie dem Kloster verbunden waren, lässt sich aus den Einträgen im Nekrolog nicht feststellen.

Die Bediensteten⁴¹

Ob die Klöster im 12. und 13. Jahrhundert in der Abtei selbst und auf den im Eigenbau betriebenen Höfen auch weltliche Arbeitskräfte angestellt hatten, muss wegen der schlechten Quellenlage dahingestellt bleiben. Auf den Höfen dürfte das wohl der Fall gewesen sein. Nachdem es seit Anfang des 14. Jahrhunderts, von wenigen Ausnahmen abgesehen, keine Konversen mehr gab, waren sie auf zahlreiche Bedienstete angewiesen. Aus den Briefen des Propstes Ulrich von Steinfeld erfahren wir, dass das

³⁹ Krings: Arnstein, wie Anm. 6, S. 320.

⁴⁰ Krings: Arnstein, wie Anm. 6, S. 321.

⁴¹ Krings: Arnstein, wie Anm. 6, S. 321 f.

Kloster einen jungen Laien als Boten beschäftigte. Die Quellenlage erlaubt die folgenden Aussagen nur für Arnstein zu machen.

Die für seine Wirtschaftsführung wichtigen Stellen der Kellner oder Schaffner in Arnstein und den Kellnereien Worms, Niederlahnstein und Limburg versuchte es möglichst mit Donaten zu besetzen. Vom 14. Jahrhundert an werden in den Quellen genannt: Weltgeistliche als Kapläne und Schreiber des Abtes, Diener des Abtes, Pförtner, Köche, Bäcker, Müller, Schäfer, Wiesenhüter, Holzmeister, verschiedene Knechte und auch eine Magd. In der Zeit von 1496-1527 lassen sich mehr als 60 Personen im Dienst des Klosters nachweisen. Sie wurden beschäftigt in Arnstein und der unterhalb des Klosters im Tal gelegenen Kellnerei und Mühle, auf den im Klosterbezirk gelegenen zwei Höfen und im Kelterhaus des Klosterdorfes Weinähr. Außer den schon erwähnten waren es: Diener, Ober- und Unterknechte, Pferde- und Viehknechte, Wagenknechte, ein Schmied, ein Weingartsmeister und Weingartsknechte, ein Küchenknabe, drei Mägde in der Kellerei im Tal, drei Mägde auf einem Hof, eine Küchenmagd und eine Magd im Spital. Gelegentlich nahm man außerdem die Dienste fremder Handwerker in Anspruch, die dazu ins Kloster kamen. Neben der Kost und Wohnung stellte das Stift seinem Gesinde auch die Bekleidung, und zwar unterschiedlich nach ihrer jeweiligen Stellung. Über die ausgezahlten Löhne schweigen die Quellen.

Die Inklusen⁴²

Zu den dem Kloster Arnstein eng verbundenen Laien gehörten auch die Inklusen, Frauen, die sich in Städten und Dörfern im Umfeld Arnsteins, meist bei der Pfarrkirche, in einer kleinen Zelle einschließen ließen und dort in Gebet und Askese ihr Leben verbrachten. Im Arnsteiner Nekrolog werden 28 Inklusen aus dem 12. bis 14. Jahrhundert kommemoriert, von denen 19 ausdrücklich, wie die Arnsteiner Schwestern, als *unsere Schwestern (sorores nostrae)* bezeichnet werden. Aus verschiedenen Quellen des 13. bis 15. Jahrhunderts ist bekannt, dass viele Inklusen sich einem Orden anschlossen, seine Kleidung trugen und seine Regel beobachteten. Von den Obern des betreffenden Ordens erhielten sie die Inklusenweihe. Sie unterstanden seiner Aufsicht und geistlichen Betreuung.

Ein in Arnstein zu Anfang des 13. Jahrhunderts geschriebener Codex enthält den Ordo einer Inklusenweihe. Daher wissen wir, dass der Arnsteiner Abt Frauen diese Weihe erteilte. Wir dürfen demnach annehmen, dass die meisten, wahrscheinlich sogar alle Inklusen, die ein Gedächtnis im Nekrolog erhielten, dem Kloster angeschlossen waren und seelsorglich und disziplinar von ihm betreut wurden.

Die Klosterschule⁴³

Zu den Laien im Umfeld des Klosters zählen schließlich auch die Klosterschüler, die nicht in den Orden eintreten wollten. Auch hier ist die Quellenlage dürftig. Aus Rommersdorfer Quellen kennen wir nur die Namen einiger Leiter der Schule und erfahren, dass das Kloster gegen Ende des 15. Jahrhunderts im Durchschnitt etwa sechs Scholaren hatte⁴⁴.

Für Arnstein sind wie immer die Quellen etwas fließender. Das Kloster war — eine Seltenheit im Rheinland — auf Grund der ihm vom Stifter übertragenen Rechte

⁴² Krings: Arnstein, wie Anm. 6, S. 367 f.

⁴³ Krings: Arnstein, wie Anm. 6, S. 322-326.

⁴⁴ Landeshauptarchiv Koblenz 162, 529 (1480 Mai 4).

reichsunmittelbar. Dennoch war es für die Grafen von Nassau — ihre Burg lag nur sechs Kilometer von Arnstein entfernt — deren Hauskloster. Die älteren Grafen von Nassau liegen in Arnstein begraben. Daher verwundert es nicht, dass die Grafen ihre Söhne zusammen mit deren Milchbrüdern⁴⁵ nach Arnstein in die Schule schickten. Sicher wissen wir, dass die Stifter der heute noch in den Niederlanden und in Luxemburg regierenden beiden Linien, die Grafen Otto und Walram, mit ihrem Bruder Heinrich sowie auch ein unehelicher Sohn Graf Ottos Klosterschüler in Arnstein waren. Auch später lassen sich noch Söhne von Adligen als Klosterschüler nachweisen, so im 15. Jahrhundert die beiden natürlichen Söhne des letzten Grafen von Katzenelnbogen, Philipp, die dort zwei Jahre lang die Schule besuchten.

⁴⁵ Da die Kinder hoher Adliger meist nicht von ihren Müttern gestillt wurden, sondern von Ammen, die aus den hörigen Frauen gewählt wurden, wuchsen sie mit den Kindern der Ammen zusammen auf. Diese wurden daher als ihre Milchbrüder bezeichnet.

Curricula van de sprekers

Johanna Maria van Winter

Johanna Maria van Winter (1927) studeerde geschiedenis in Groningen en Gent met hoofdvak Middeleeuwen en werd na het behalen van haar doctoraalexamen in Groningen in 1953, assistente bij de Middeleeuwse Geschiedenis in Utrecht. Hier promoveerde zij in 1962 op een proefschrift getiteld *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, 2 delen, Groningen 1962. Intussen was zij zich ook gaan bezighouden met de bestudering van voeding en voedsel in de Middeleeuwen, en sinds 1963 ook met de geschiedenis van de Johannierter Orde in Nederland tot de Franse Revolutie. Op beide terreinen verschenen talloze publicaties, evenals op het gebied van adel en ridderschap in de Middeleeuwen en van Utrechtse geschiedenis. Zij werd in Utrecht in 1972 lector en in 1980 hoogleraar op persoonlijke titel in de Geschiedenis van de Middeleeuwen. In november 1992 ging zij met emeritaat. Het onderzoek naar adel en ridderschap, evenals dat naar voeding en voedsel in de Middeleeuwen en naar de Johannietters, wordt niettemin voortgezet.

Brigittenstraat 20, NL-3512 KM Utrecht

Gerrit Verhoeven

Gerrit Verhoeven (1958) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, waar hij in 1992 promoveerde op *Devotie en negotie. Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen*. Hij werkte van 1988 tot 1991 bij het Gemeentearchief Amsterdam en vervolgens twee jaar bij de Fryske Akademy te Leeuwarden, waar hij samen met Hans Mol een editie verzorgde van Testamenten uit Friesland tot 1550. Sinds 1994 is hij gemeentearchivaris van Delft. Hij publiceert regelmatig over de middeleeuwse geschiedenis van deze stad.

Oude Delft 169, NL-2611 HB Delft

Bruno Krings

Bruno Krings (1937) promoveerde aan de Filosofische Faculteit van de Universiteit Bonn over de middeleeuwse geschiedenis van de premonstratenzer abdij Arnstein an der Lahn. Tot de zomer van 2002 was hij leraar in het gymnasium te Neuwied am Rhein voor de vakken Geschiedenis, Katholieke Godsdienst en 'Sozialkunde'. Behalve zijn verder uitgewerkte doctoraatsverhandeling publiceerde hij meerdere bijdragen over de evolutie van de statuten in de beginperiode van de premonstratenzer orde en over verschillende afzonderlijke kloosters. In 2003 verschijnt een nieuwe synthese over de zusters in de premonstratenzer orde (geciteerd p. 36, noot 5). Voor Germania Sacra werkt hij momenteel aan de geschiedenis van de premonstratenzer abdij Rommersdorf bij Neuwied.

Kehlbachstraße 28, D-56567 Neuwied

Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden

De Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden bestaat uit:

dr. B.J.P. van Bavel, *onderzoeker NWO / Economische en Sociale Geschiedenis, Universiteit Utrecht*

H. van Bavel, O.Praem., *archivaris van de abdij van Berne te Heeswijk en lid van de Historische Commissie van de Orde van Prémontré*

prof.dr. A.-J.A. Bijsterveld, *bijzonder hoogleraar 'Cultuur in Brabant' aan de Universiteit Tilburg*

dr. L.C. Van Dyck, O.Praem., *archivaris van de abdij van Tongerlo en vicepreses van de Historische Commissie van de Orde van Prémontré*

lic. H. Janssens, O.Praem., *archivaris van de abdij van Averbode en secretaris van de Historische Commissie van de Orde van Prémontré*

lic. S. van de Perre, *lector Sociale Hogeschool K.V.M.W. Gent, onderzoeker F.W.O./K.U.Brussel; research fellow Centrum voor Fiscale Geschiedenis, EHSAL, Brussel*

lic. L. Vienne, O.Praem., *archivaris van de abdij van Postel.*

De werkgroep organiseert jaarlijks, afwisselend in Vlaanderen en Nederland, een thematische contactdag voor belangstellenden. Tot nog toe vonden plaats:

Eerste contactdag, zaterdag 20 april 1991, Abdij van Averbode
Norbert van Gennep en de premonstratenzerorde in de Nederlanden

Tweede contactdag, zaterdag 9 mei 1992, Abdij van Berne te Heeswijk
De premonstratenzerorde in de Nederlanden. Bronnen en brongebruik

Derde contactdag, zaterdag 15 mei 1993, Abdij van Tongerlo
Ideaal en werkelijkheid. Stichtingsplaatsen en ontginningsactiviteiten van premonstratenzers in de Nederlanden

Vierde contactdag, zaterdag 7 mei 1994, klooster Sint-Catharinadal te Oosterhout
Vrouwen in de premonstratenzerorde

Vijfde contactdag, zaterdag 29 april 1995, Abdij van Postel
De stadshoven van de premonstratenzerabdijen in de Nederlanden: refuge, overslagplaats en stedelijke residentie

Zesde contactdag, zaterdag 27 april 1996, Abdij van Middelburg
Abdij en stad

Zevende contactdag, zaterdag 26 april 1997, Abdij van 't Park
Norbertijnen in de politiek

Achtste contactdag, zaterdag 16 mei 1998, Abdij van Rolduc
*Omgang met norbertijner heiligen. Achtergronden en vormgeving
van de heiligenverering in de orde van Prémontré*

Negende contactdag, zaterdag 8 mei 1999, Ninove
Middeleeuwse premonstratenzer kerken

Tiende contactdag, zaterdag 13 mei 2000, Fryske Akademy te Leeuwarden
Norbertijnen in Westlauwers Friesland

Elfde contactdag, zaterdag 28 april 2001, Abdij van Grimbergen
Norbertijnen en Wetenschap

Twaalfde contactdag, zaterdag 20 april 2002, Stadsherberg de Mol te Delft
*Hospitalitas en de aanwezigheid van leken in de middeleeuwse
premonstratenzer kloosters*

Voor inlichtingen, suggesties of opmerkingen kan men terecht bij:
H. Janssens, Abdij van Averbode, Abdijstraat 1, B-3271 Averbode,
h.janssens@abdijsaverbode.be

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Johanna Maria van Winter. <i>Hospitalitas – Gastverzorging of ziekenzorg?</i>	7
Gerrit Verhoeven. <i>Koningsveld en het Gasthuis van Delft</i>	13
Bruno Krings. <i>Laien im Kloster und seinem Umfeld im Mittelalter</i>	31
Curricula van de sprekers	47
Deelnemerslijst	49
Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden	53
Inhoudsopgave	55